

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏCƏK
XİDMƏT MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ UÇOT VƏ HESABATLILIĞIN TƏTBİQİ
MƏSƏLƏLƏRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Abbasov Kənan Vitali

BAKİ - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ____ ” _____ **2022_-ci il**

“QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏCƏK
XİDMƏT MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ UÇOT VƏ HESABATLILIĞIN TƏTBİQİ

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402 - Muhasibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: “Xidmət sferasında mühasibat uçotu və audit”

Qrup: 426

Magistrant:

Abbasov Kənan Vitali oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos. Musayeva Nəzakət
Məmməd qızı

_____ **imza**

Program rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi
oğlu

_____ **imza**

BAKİ - 2022

Elm Andı

Mən, Abbasov Kənan Vitali and içirəm ki, “Qarabağ iqtisadi rayonunda fəaliyyət göstərəcək xidmət müəssisələrində uçot və hesabatlılığın tətbiqi məsələləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏCƏK XİDMƏT MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ UÇOT VƏ HESABATLILIĞIN TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Müasir xidmət bazarı təkcə maddi istehsalın istehsalından daha sürətli artım tendensiyası ilə deyil, xidmətlərin şaxələndirilməsi tendensiyası ilə xarakterizə olunur.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiya tədqiqatının məqsədi inkişaf etdirici təşkilatın institusional vahid kimi qanuniliyini əsaslandırmaqdır; sığorta, tender, mühəndislik, daşınmaz əmlak, maliyyə, bank, mənzil, subpodratçılıq kimi inkişaf edən fəaliyyətlərə və digər fəaliyyətlərə xas olan iqtisadi prosesləri əks etdirmək yönündə mühasibat uçotu hesablarından istifadə üçün müvafiq terminologiyanın, elmi-metodoloji prinsiplərin və praktiki tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasında, tikintidə inkişaf etdirici təşkilatın ümumi sxemi çərçivəsində fəaliyyət göstərir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat prosesində elmi abstraksiya, müqayisə, statistik qruplaşdırma, təhlil və sorğu metodlarından istifadə olunmuşdur

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, eyni zamanda, digər ölkələrdə fəaliyyət göstərən istehsal müəssisələrinin kommersiya sahəsindəki təcrübəsi ilə tanışlıq məqsədilə internet resurslarına və dövrü mətbuata da müraciət olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın məhdudiyyətləri nəzəri material çatışmazlığı, bununla yanaşı yetərli informasiya bazasının olmamağı və sairidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Dissertasiya işinin praktiki əhəmiyyəti orada əks olunmuş nəzəri və metodoloji müddəalar, tövsiyələr və nəticələr sənayesini bürümüş dərin iqtisadi böhran problemlərinin tədqiqinə daha differensial yanaşmaya imkan verir və elmi cəhətdən əsaslandırılır.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: İşin tədqiqat nəticələrinin praktiki əhəmiyyəti onun nəzəri və metodoloji nəticələri praktiki nəticələrə çatdırılır, xidmət sənayesi müəssisələrinin təsərrüfat təcrübəsində istifadə olunan tövsiyələr görülür.

Açar sözlər: maliyyə uçotu, idarəetmə, vergi uçotu

ISSUES OF APPLICATION OF ACCOUNTING AND REPORTING IN SERVICE ENTERPRISES OPERATING IN THE KARABAKH ECONOMIC REGION

SUMMARY

The actuality of the subject: The modern service market is characterized not only by a faster growth trend than the production of material production, but also by the tendency to diversify services.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the dissertation research is to substantiate the legitimacy of the development organization as an institutional unit; Development of relevant terminology, scientific-methodological principles and practical recommendations for the use of accounting accounts to reflect the economic processes inherent in developing activities and other activities such as insurance, tender, engineering, real estate, finance, banking, housing, subcontracting, construction operates within the general scheme of the contracting organization.

Used research methods: Scientific abstraction, comparison, statistical grouping, analysis and survey methods were used in the research process

The information base of the research: In order to get acquainted with the experience of the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, as well as production enterprises operating in other countries in the commercial field, Internet resources and periodicals were also addressed.

Restrictions of research: The limitations of the research are the lack of theoretical material, as well as the lack of sufficient information base, and so on.

The novelty and practical results of investigation: The practical significance of the dissertation is that the theoretical and methodological provisions, recommendations and conclusions reflected in it allow for a more differentiated approach to the study of deep economic crisis problems in the industry and are scientifically substantiated.

Scientific-practical significance of results: The practical significance of the research results is that its theoretical and methodological results are brought to practical results, the recommendations used in the economic practice of service industry enterprises are given.

Keywords: financial accounting, management, tax accounting

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AR	Azərbaycan Respublikası
ARDSK	Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi
BMT	Birləşmiş Millətlər təşkilatı
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
ƏDV	Əlavə Dəyər vergisi
VN	Vergilər Nazirliyi

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. XİDMƏT TƏŞKİLATLARINDA UÇOTUN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI	12
1.1. Təşkilatlarda uçotun nəzəri və metodoloji əsasları	12
1.2. Xidmət qanunvericiliyi və xidmət prosesi nəzəri cəhətdən araşdırılması	22
1.3. Uçot siyasətinin təqdim edilməsi və maliyyə hesabatlarında göstərilməyən uçot siyasəti	25
II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ SƏNAYENİN İNKİŞAF İMKANLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	33
2.1. Azad edilmiş ərazilərdə işğaldan əvvəl sənaye istehsalı potensialının qiymətləndirilməsi.....	33
2.2. Azad edilmiş ərazilərdə sənayenin xammal bazası və onun təsərrüfat dövryyəsinə cəlb edilməsi imkanları.....	36
2.3. Azad edilmiş ərazilərdə sənaye sahələrinin inkişafı ilə bağlı mövcud problemlər	42
III FƏSİL. QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA İNVESTİSİYA QOYULUŞLARININ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ NƏZƏRDƏ TUTULAN SAHƏLƏRİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	51
3.1. Müəssisələrdə hesabatın tərtib edilməsi prinsipləri təkmilləşdirilməsi istiqamətində görülən tədbirlər	51
3.2. Müəssisələrdə hesabatın ayrı-ayrı formaları və xarakteristikası təkmilləşdirilməsi yolları.....	57
3.3. Maliyyə nəticələri və onların istifadəsinin təkmilləşdirilməsi.....	59
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	70
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	72

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Müasir xidmət bazarı təkcə maddi istehsalın istehsalından daha sürətli artım tendensiyası ilə deyil, eyni zamanda xidmətlərin şaxələndirilməsi tendensiyası ilə xarakterizə olunur. Son onilliklər kompüter informasiya texnologiyaları və telekommunikasiya sahəsində yeni xidmət növlərinin meydana çıxması ilə əlamətdar olmuşdur. Ümumiyyətlə, xidmət bazarı xüsusi iqtisadi, texniki, mühəndislik və digər biliklərin tətbiqini tələb edən bilik tutumlu xidmətlərin əhəmiyyətli payı ilə xarakterizə olunur. Xidmətlərin göstərilməsi üzrə fəaliyyət həm insanın sosial, məişət, mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsi sahəsinə, həm də təşkilatların biznes ehtiyaclarının və ya hətta ayrı-ayrı dövlətlərin və dünya birliyinin sosial, siyasi və iqtisadi ehtiyaclarının ödənilməsi sahəsinə şamil edilir. Xidmət sektorunun inkişafının miqyası və dinamikliyi, onun cəmiyyətin iqtisadi orqanizmində və sosial həyatında rolu təbii olaraq elmi ictimaiyyət tərəfindən davamlı marağın artmasına səbəb olmuş, xidmət sektorunu iqtisadiyyatda prioritet tədqiqat obyektinə çevirmişdir. Bu, yuxarıda qeyd olunan tendensiyalar, eləcə də müasir iqtisad elmlərinin xidmət adlanan konkret məhsulla bağlı əhəmiyyətli miqdarda bilik toplamaması ilə kifayət qədər izah olunur. Həm maddi (maddi) malların, həm də xidmətlərin ticarət dövriyyəsi çoxminillik tarixə malikdir. Bununla belə, yalnız son onilliklərdə xidmətlərin istehsalı və onun satışı sahəsində iqtisadi münasibətlərin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə adekvat diqqət yetirilmişdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Mühasibat uçotunun elmi konsepsiyasının və onun metodologiyasının inkişafına mühüm töhfə görkəmli xarici tədqiqatçılar tərəfindən verilmişdir: A.S.Bakaev, P.S.Bezrukix, İ.N. Rich, V.G. Getman, Yu.A.Danilevski, V.R. Zaxaryin, V.B. İvaşkeviç, M.İ. Kuter, N.P. Kondrakov, Z.V. Kiryanova, V.D.Novodvorski, V.F.Paliy, V.V.Patrov, M.Z. Pizengolts, JIM. Polkovski, Ya.V.Sokolov, A.D.Şeremet və b. Xarici müəlliflərdən alimlər İ.Beqte, M.Van Breda, K.Druri, E.P.Leonqe, D.Middlton, M.P. Matthews, B. Needles, E. Pisani, B. Raina, G. W. Simona, E. S. Hendriksen, İ.F.Şerr,

E.Şmalenbax, D.Şmidt və b. xidmət sektoru müəssisələrində idarəetmə uçotunun təsviri modeli formalaşdırılıb ki, o, üç əsas bloktan ibarətdir: uçotun metodologiyasını və metodologiyasını müəyyən edən elementlər; məqsədləri üçün məlumat bazasının formalaşdırılmasına imkan verən, mövcud qanunvericilik çərçivəsində istifadəsinə icazə verilən üsul və üsulların uçot siyasətində konsolidasiyasını nəzərdə tutan mühasibat uçotunun metodologiyasının və metodologiyasının həyata keçirilməsi mexanizmidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya tədqiqatının məqsədi inkişaf etdirici təşkilatın institusional vahid kimi qanuniliyini əsaslandırmaqdır; sığorta, tender, mühəndislik, daşınmaz əmlak, maliyyə, bank, mənzil, subpodratçılıq kimi inkişaf edən fəaliyyətlərə və digər fəaliyyətlərə xas olan iqtisadi prosesləri əks etdirmək və mühasibat uçotu hesablarından istifadə üçün müvafiq terminologiyanın, elmi-metodoloji prinsiplərin və praktiki tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasında, tikintidə inkişaf etdirici təşkilatın ümumi sxemi çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Tədqiqatın tərtib edilmiş məqsədi aşağıdakı problemləri həll etməyi zəruri etdi:

- investisiya bazarında kapital qoyuluşları formasında həyata keçirilən yeni fəaliyyət formalarının fundamental xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi;
- tikinti fəaliyyəti çərçivəsində milli, beynəlxalq və beynəlxalq uçot sistemlərində mühasibat problemlərinin həlli səviyyəsinin qiymətləndirilməsi;
- konkret uçot obyektini kimi inkişaf edən fəaliyyətin əsaslandırılması;
- tikinti kompleksi sistemində inkişaf etdirici fəaliyyətin aparılması üçün hüquqi bazanın öyrənilməsi;
- tikintidə investisiyalardan istifadənin ən mühüm problemlərinin açıqlanması;
- fəaliyyətin inkişafı üçün uçot sisteminin nəzəri, metodoloji və təşkilati funksiyalarının müəyyən edilməsi;
- tikinti məhsulları və inkişaf etdirici xidmətlərin məsrəflərinin və satışının uçotu sxeminin əsaslandırılması;
- müəssisələrin praktikasına aşağıdakı modellərin tətbiqi: iqtisadi və maliyyə axınlarında kommersiya risklərinin idarə edilməsi modelləri; inkişaf edən

fəaliyyətin statik-dinamik maliyyə modeli; inkişaf etdirici fəaliyyətinin işləyən maliyyə modeli və tikinti fəaliyyətinin təşkilinin müxtəlif növləri üçün hesabların işçi planlarının ümumi modeli;

- inkişaf etdirici fəaliyyətlər çərçivəsində kondominiumlarda investisiyaların və fəaliyyətlərin uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin işlənilib hazırlanması.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Dissertasiya işinin predmenti inkişaf etdirici fəaliyyətinin uçotunun təşkilinin inkişafı, onun tikinti kompleksi sistemində fəaliyyətinin nəzəri və metodoloji əsaslarıdır. Tədqiqatın obyektı beynəlxalq mühasibat uçotu sistemlərinin məlumat bazaları, beynəlxalq və milli standartlar, müxtəlif rus fəaliyyət növləri üçün mühasibat uçotunun təşkili konsepsiyalarıdır.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya mövzusunda tədqiqat işinin tədqiqi prosesində iqtisadi-statistik təhlil, qruplaşdırma və müqayisə, müşahidə, məntiqi və elmi ümumiləşdirmə, müqayisəli və sistemli təhlil, analiz və s. metodlardan istifadə olunub.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işinin nəzəri və metodoloji əsasını müasir psixoloji tədqiqatın əsas prinsipləri təşkil etmişdir: determinizm prinsipi, ardıcılıq prinsipi, inkişaf prinsipi, adaptiv və qeyri-adaptivlik prinsipinin birləşməsi prinsipi. insan inkişafının şərti kimi fəaliyyət növləri, sosiallaşma prosesinin əsası kimi insan fəaliyyətinin psixoloji mahiyyətini açan nəzəri müddəalar istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Hal hazırda Azərbaycanda və dünyada olan pandemiya ilə bağlı kitabxanaların işləməməsi ən əsas məhdudiyyətlərdən biridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiyada elmi yenilik:

- tikinti kompleksi sistemində inkişaf etdirici fəaliyyətinin yeri və rolunun qiymətləndirilməsi verilir;

- konkret uçot obyektı kimi inkişaf edən xidmətlər bazarının inkişafına tikinti fəaliyyətinin hüquqi aspektlərinin təsirinin təhlili aparılmışdır;

- hərtərəfli iqtisadi təhlil çərçivəsində inkişaf etdirici fəaliyyətinin mühasibat və hüquqi komponentlərinin təhlili aparılmışdır;

- inkişafın maliyyələşdirilməsi mənbələri müəyyən edilmişdir;

- tərtibatçıların fəaliyyətini araşdırmaq imkanı verən mühasibat uçotu və iqtisadi terminologiya;
- inkişaf etdirici fəaliyyətinin uçotunun nəzəri və metodoloji əsasları işlənib hazırlanmışdır;
- tikinti fəaliyyətini həyata keçirən müxtəlif subyektlərin istifadə etdiyi mühasibat uçotu hesablarını və onlara məsrəflərin uyğunlaşdırılması və həyata keçirilməsi prinsipinin tətbiqi imkanlarını araşdırıb;
- tikinti məhsullarının və inkişaf etdirici xidmətlərinin uçotunun təşkili üçün ümumi sxem təklif etdi;
- tikinti məhsullarının satışı və tərtibatçı xidmətlərinin uçotu üçün əsas hesablar hazırlanmışdır;
- kondominiumlarda investisiyaların və fəaliyyətlərin uçotunun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri verilmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: İşin tədqiqat nəticələrinin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəzəri və metodoloji nəticələri praktiki nəticələrə çatdırılır, xidmət sənayesi müəssisələrinin təsərrüfat təcrübəsində istifadə olunan tövsiyələr verilir. Tədqiqatın nəticələri bu müəssisələrdə mühasibat uçotu sisteminin formalaşdırılmasında, o cümlədən “Maliyyə uçotu”, “Vergi uçotu”, “İdarəetmə uçotu” istiqamətləri üzrə tədris və praktiki dərslərin yazılmasında və mühazirə kurslarının oxunmasında istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. XİDMƏT TƏŞKİLATLARINDA UÇOTUN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Təşkilatlarda uçotun nəzəri və metodoloji əsasları

Biznesin hazırkı mərhələsində xidmət sektoru digər biznes seqmentlərinə nisbətən daha sürətli inkişaf edir və milli iqtisadiyyatın ən böyük sektoruna çevrilir. Xidmət sahəsinin əsas vəzifəsi əhalinin gündəlik və ya vaxtaşırı yaranan tələbatının ödənilməsinə yönəlmiş məişət xidmətlərinin göstərilməsidir. Məişət xidmətlərinin sürətlə inkişaf edən növlərindən biri də məişət maşınlarının məişət, elektron avadanlıqlarının, cihazların təmiri və texniki xidmətidir. Əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin artması və xarici istehsalçıların bazarında kütləvi şəkildə görünməsi ilə on beş il əvvəl məişət texnikası bazarındakı sıçrayış zəmanət və zəmanətdən sonrakı təmir üçün məişət xidmətlərinə tələbatın artmasına səbəb oldu.

Məişət texnikasının təmiri üzrə xidmət sektorunun inkişafı və resurs təminatı və fəaliyyətinin son nəticələri (göstərilən xidmətlərin həcmi və keyfiyyəti, onların rifah səviyyəsinə təsiri) baxımından aparıcılardan bir qədər geri qalır. Bu şəraitdə xidmət sahəsinin və maddi istehsalın tarazlı inkişafını təmin etmək ən mühüm vəzifədir və bu, xidmətin idarə edilməsinin səmərəliliyini artırmadan mümkün deyil. Yaxşı idarəetmə ilk növbədə mühasibat məlumatlarının etibarlılığı və düzgünlüyü prinsiplərinə və effektiv nəzarət formalarına, o cümlədən audit vasitəsilə əsaslanır (Демидов А. 2017).

Avadanlıqların təmiri üzrə xidmət mərkəzləri konkret növ olan məhsulların satışı və onun istehsalı üzrə iş dövrünün birbaşa hissəsi olduğundan, konkret hüquqi normalarla tənzimlənir və istehsal firmaları tərəfindən keyfiyyət və tamlığına nəzarət olunur. Hal-hazırda bu təşkilatlar yuxarıda göstərilən vəzifələrin həllinə imkan verməyən auditin ümumi metodoloji müddəalarını rəhbər tuturlar. Bununla əlaqədar olaraq, məişət cihazlarının təmiri üzrə xidmət mərkəzlərinə münasibətdə auditin aparılmasının və auditlə bağlı xidmətlərin göstərilməsinin metodologiyasının və təşkilinin işlənilib hazırlanmasına ehtiyac var. Audit fəaliyyətinin elmi əsaslarla planlaşdırılması və təşkilinin əhəmiyyəti həm də

zəmanət və zəmanətdən sonrakı xidmətin iqtisadi problemlərinin hüquqi həllinin əhəmiyyətinin artması və göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti ilə bağlıdır.

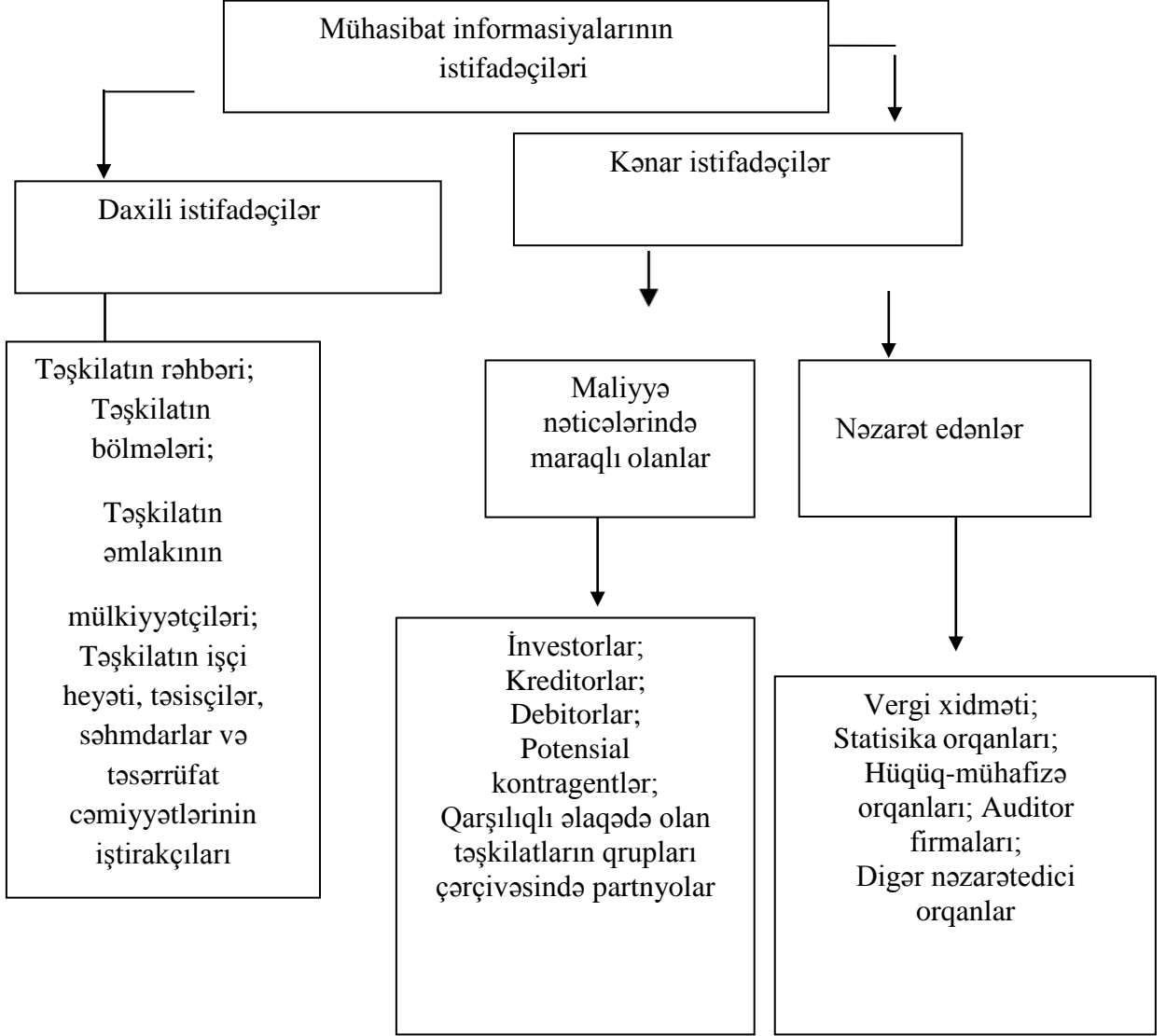
Müasir xidmət bazarı təkcə maddi istehsalın istehsalından daha sürətli artım tendensiyası ilə deyil, xidmətlərin şaxələndirilməsi tendensiyası ilə xarakterizə olunur. Son onilliklər kompüter informasiya texnologiyaları və telekommunikasiya sahəsində yeni xidmət növlərinin meydana çıxması ilə əlamətdar olmuşdur. Ümumiyyətlə, xidmət bazarı xüsusi iqtisadi, texniki, mühəndislik və digər biliklərin tətbiqini tələb edən bilik tutumlu xidmətlərin əhəmiyyətli payı ilə xarakterizə olunur. Xidmətlərin göstərilməsi üzrə fəaliyyət həm insanın sosial, məişət, mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsi sahəsinə, həm də təşkilatların biznes ehtiyaclarının və ya hətta ayrı-ayrı dövlətlərin və dünya birliyinin sosial, siyasi və iqtisadi ehtiyaclarının ödənilməsi sahəsinə şamil edilir.

Xidmət sektorunun inkişafının miqyası və dinamikliyi, onun cəmiyyətin iqtisadi orqanizmində və sosial həyatında rolu təbii olaraq elmi ictimaiyyət tərəfindən davamlı marağın artmasına səbəb olmuş, xidmət sektorunu iqtisadiyyatda prioritet tədqiqat obyektinə çevirmişdir. Bu, yuxarıda qeyd olunan tendensiyalar, eləcə də müasir iqtisad elmlərinin xidmət adlanan konkret məhsulla bağlı əhəmiyyətli miqdarda bilik toplamaması ilə kifayət qədər izah olunur. Həm maddi (maddi) malların, həm də xidmətlərin ticarət dövriyyəsi çoxminillik tarixə malikdir. Bununla belə, yalnız son onilliklərdə xidmətlərin satışı və istehsalı sahəsində iqtisadi münasibətlərin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə adekvat diqqət yetirilmişdir. İqtisadiyyatda xidmət sektoru və əmtəə istehsalı sferası üzvi, bir-birini tamamlayan sənayelərdir (Демидов А. 2017).

Xidmət sektoru sosial həyatın ən mühüm sahələrindən biridir və fəaliyyətimizin bütün istiqamətlərinə mühüm təsir göstərir. Bu baxımdan xidmət fəaliyyəti insanların maddi həyat təminatında müəyyən rol oynayır, burada onlar öz mənəvi fəaliyyətlərinin müxtəlif növlərini həyata keçirirlər.

Mühasibat informasiyalarının istifadəçilərinin tərkibi aşağıdakı şəkildə verilmişdir (sxem 1)

Sxem 1: Mühəsibat informasiyalarının istifadəçiləri

Mənbə: <https://unec.edu.az/application/uploads/2020/05/D-rslik-M-hasibat-hesabat-Sifariz-S-bz-liyev-1.doc.pdf>

Holdinqin yaradılması yolları müxtəlif ola bilər. Bu, törəmə müəssisələrin əsas müəssisədən mərhələli şəkildə ayrılması, birləşmə, yeni şirkətlərin birləşdirilməsi və ya mövcud hüquqi şəxslər qrupları üçün vahid idarəetmə sisteminin formalaşması ola bilər. Tədqiqatlarımız çərçivəsində holdinq strukturlarının yaradılmasının birinci variantı maraq doğurur - əsas istehsalat xidmət edən əsas olmayan, xidmət müəssisələrinin ayrılması. Belə bir ayrılığın tarixi zərurətini inzibati iqtisadiyyat dövrü əvvəlcədən müəyyən etmişdi. Daha doğrusu, bazar iqtisadiyyatı şəraitində səmərəsiz olduğu ortaya çıxan nəhəng sənaye

müəssisələrinin və birliklərinin yaradılması. Müəssisələrin nizamnamə kapitalında əsas şirkətin 90-100 faiz iştirakı ilə əsas olmayan törəmə müəssisələri ayrılmışdır.

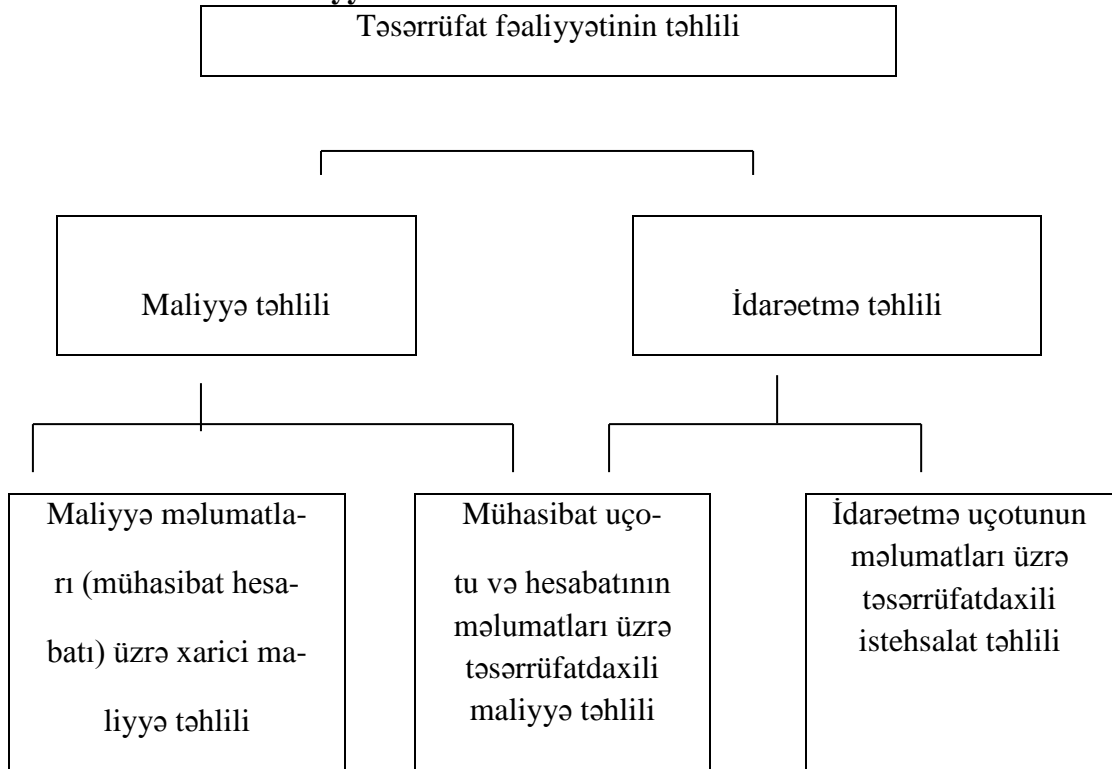
Holdinq şirkətlərinin böyüməsi təsərrüfat və istehsal fəaliyyətinin planlaşdırılması, uçotu və nəzarəti sahəsində köklü dəyişikliklərə, holdinq strukturlarının idarəetmə sisteminin transformasiyasına səbəb oldu. Mühasibat uçotunun və nəzarətin korporasiyanın istehsal və maliyyə fəaliyyətinin bütün aspektlərinə təsiri əhəmiyyətli dərəcədə artır. Onların təşkilinə keyfiyyətə yeni tələblər qoyulur, bu gün holdinqin və törəmə müəssisələrinin səmərəliliyinin zəruri şərti kimi ən mühüm idarəetmə funksiyaları kimi holdinq münasibətlərinin və daxili nəzarətin mühasibat uçotunda əks etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bir qayda olaraq, hüquqi cəhətdən ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləridir (Демидов А. 2017).

Mühasibat uçotunun konkret obyektini kimi konsolidasiya edilmiş müəssisə qruplarının yaranması ilə nəinki bütövlükdə holdinq strukturunun inkişafını təmin etməklə, effektiv maliyyə idarəetməsinin şərti və vasitəsi kimi etibarlı daxili korporativ məlumat və analitik sistemlərin yaradılması zəruri olur. Bu baxımdan aktual məsələlər bunlardır: məqsədyönlü qərarların qəbul edilməsinə şərait yaradan korporasiyanın maliyyə idarəçiliyinin mühasibat və analitik sisteminin formalaşdırılması; bir dəfə ayrı-ayrı törəmə və filialların fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə imkan verən maliyyə-iqtisadi göstəricilərin işlənilməsi və hazırlanması; holdinqin müəssisələrinin məlumat və nəzarət sistemində maliyyə alətlərinin daxil edilməsi, onların fəaliyyətinin vahid korporativ sistem çərçivəsində əlaqələndirilməsi. Müvafiqliyin başqa bir tərəfi sənaye holdinqinin köməkçi istehsalat törəmə müəssisələrinin fəaliyyət göstərməsi problemi ilə bağlıdır. Holdinqin “xidmət” sistemi birbaşa şirkətlərin top menecmentinə tabe olmalıdır, çünki o, əməliyyat idarəetmə və törəmə şirkətlərə nəzarət funksiyalarını təmin edir. O, bütün holdinqi idarə etmək üçün bir vasitədir. Holdinqin xidmət müəssisələrinin rəhbərliyi şirkətin ümumi vəzifələrinə tabe olmalıdır və onun mərkəzi xidmətlərinin səlahiyyətlərinə aiddir.

Xidmət istiqaməti üzrə törəmə müəssisələrin fəaliyyət xüsusiyyətləri də xərclərin maliyyələşdirilməsi sistemində, deməli, əsas istehsalat xidmət edən

köməkçi təsərrüfatın gəlirlərinin müəyyən edilməsində spesifikliyə də təsir göstərir. Beləliklə, belə törəmə müəssisələrin fəaliyyətinin və onların holdinqin ümumi iqtisadi göstəricilərinə təsirinin qiymətləndirilməsi problemi yaranır.

Sxem 2: Maliyyə və idarəetmə təhlilinin nümunəvi sxemi

Mənbə: Milli Mühasibat Uçotu Standartları

Xidmət sahəsi bir tərəfdən əhaliyə göstərilən xidmətlər məcmusudur, digər tərəfdən isə xidmət fəaliyyəti çərçivəsində istehlakçılara maddi və sosial-mədəni xidmətlər göstərən təşkilatlar və ayrı-ayrı icraçılar məcmusudur. Xidmət fəaliyyətinin məqsədi insanların sosial və fərdi tələbatlarını ödəmək, xidmət fəaliyyətinin nəticəsi isə şəhər və kənd əhalisinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasıdır. Beləliklə, 21-ci əsrdə xidmət insan fəaliyyətinin geniş miqyaslı sferasına çevrilmişdir. Ölkələrin iqtisadiyyatında xidmət sahələrinin əhəmiyyəti kəskin şəkildə artmışdır. Xidmət fəaliyyəti mindən çox müxtəlif xidmət növləri ilə təmsil olunur.

1. Uçot sisteminin qurulması və holdinq münasibətlərinin analitik təminatı konsepsiyasının hazırlanmasındadır. Uçot sistemində ən mühüm nəticələri aşağıdakılardır (Пономаренко П.Г. 2017: с.421):

- törəmə xidmət müəssisələrinin yaradılması variantlarının təhlili xalis aktivlər baxımından yeni yaradılmış törəmə müəssisələrin nizamnamə kapitalının formalaşdırılması əsasında onlardan ən səmərəlisini müəyyən etməyə imkan vermişdir. Bu seçim ilə törəmə müəssisələrin əmlakı və müvafiq öhdəlikləri ən tam şəkildə əks olunur;

- törəmə cəmiyyətlərin nizamnamə kapitalının smetasını müəyyən edən sistem mühasibat uçotuna (mühasibat uçotu) maliyyə qoyuluşlarını təmin edən xidmət törəmə cəmiyyətləri onun strukturundan ayrılarkən səhmdar cəmiyyətinin yenidən təşkili prosesinin uçotu metodu təklif edilir;

- yardımçı istehsal xərclərinin uçotunun təşkili, onların təşkilatın əsas istehsal xərclərinə daxil edilməsi qaydası, holdinq strukturunda qarşılıqlı xidmətlərin əvəzləndirilməsi ilə bağlı tövsiyələr verilib;

- maliyyələşdirmə sistemində aid olan xidmət törəmə müəssisələrinin xidmətlərinin (işlərinin) gəlirlərinin və xərclərinin təşkilinin və əsas fondların modernləşdirilməsinə və yenidən qurulmasına, habelə təmirinə əlavə xərclərin aktivlərin strukturunda əks etdirilməsinin əsas prinsiplərini formalaşdırmışdır;

- konsolidə olunmuş maliyyə hesabatlarının düzgün tərtib olunması qaydasını müəyyən edən daxili qanunvericilik və normativ hüquqi bazanın qeyri-kafi olduğu aşkar edilmişdir. Onun tələblərinə uyğun, lakin təklif olunan holdinqdaxili konsolidə edilmiş mühasibat uçotu sistemi əsasında tərtibi prinsipləri müəyyən edilmişdir;

- xidmətə texniki xidmətin törəmə müəssisələri tərəfindən təqdim olunan daxili loginq xidmətlərinin və üçüncü tərəf agentlərinə xidmətlərin ayrıca təhlilinin müəllif üsulu təklif edilmişdir;

- xidmət törəmə müəssisələrinin gəlir və xərclərinin təhlili metodologiyası tövsiyə olunmuşdur ki, bu da maliyyə nəticələrinə və bütövlükdə holdinqin maliyyə vəziyyətinə təsirini qiymətləndirməyə imkan yaradır.

Holdinqin inzibati rəqlamentində törəmə müəssisələrə münasibətdə qərarların qəbulu qaydası, onların icra mexanizmi, müxtəlif səviyyələrdə konkret vəzifəli şəxslərin məsuliyyəti öz əksini tapıb. Əsas rəqlamentin müddəaları törəmə

müəssisələrin nizamnamələrində, əsasnamələrində və yerli normativ aktlarında “təkrarlana” bilər. Bu tədbirlər şirkət üçün ümumi inzibati-hüquqi “məkan” yaradır, onun idarəetmə sistemini birləşdirir. Törəmə cəmiyyətin icra orqanı cəmiyyətin daxili nizamnamələri ilə təyin olunmuş məsələlərdə bilavasitə holdinqin yuxarı orqanlarına hesabat verəcəkdir. Nəticədə, əsas və törəmə şirkətlər arasında səlahiyyət bölgüsü əldə edilir. Təşkilati prinsiplər holdinqin uçot siyasətində, onun bütün maliyyə sisteminin təşkilində öz əksini tapır.

2. Konsolidasiya edilmiş qrupların formalaşması öz tarixi xüsusiyyətlərinə malikdir. Son dövrlərə qədər ölkəmizdə sənayenin inkişafı iri istehsal strukturlarının - istehsal və elmi-tədqiqat istehsalat birliklərinin, kombaynların və s. Belə nəhənglərin effektivliyi zəmanətli, mərkəzləşdirilmiş maliyyələşdirmə, təchizat və bölgü sistemi ilə dəstəklənirdi. Bazar münasibətlər sisteminə keçid təchizat və marketinqin mərkəzləşdirilməsini ləğv etdi, bu da sənaye nəhənglərinin idarəedilməzliyinə, kənar maliyyədən məhrum olmasına səbəb oldu. Üstəlik, bu proses müəssisənin xüsusiyyətlərindən və maliyyə vəziyyətindən asılı olaraq kortəbii və lazımi hüquqi-iqtisadi əsaslandırma olmadan baş verirdi. Bununla belə, iri səhmdar cəmiyyətlərinin restrukturizasiyasının üç əsas yolu var (Пономаренко П.Г. 2017: с.412):

- mövcud sexlərin, istehsalat müəssisələrinin və digər nisbətən müstəqil, ayrıca struktur bölmələrinin vahəsində əvvəllər istifadə edilmiş əmlakın hamısının deyil, yalnız cüzi bir hissəsinin nizamnamə kapitalına verilməsi ilə yeni, hüquqi cəhətdən müstəqil müəssisələrin yaradılması. o, nizamnamə kapitalının minimum məbləğində əsas şirkətin səs çoxluğunu təmin etməklə;

- onların nizamnamə kapitalına yalnız əmlak keçməklə, səhmdar cəmiyyətinin bazasında yeni törəmə müəssisələrin yaradılması;

- daxili balans hesabatlarının məlumatlarına əsasən hesablanmış xalis aktivlər əsasında əmlak və öhdəliklərin köçürülməsi ilə yeni törəmə müəssisələrin yaradılması.

Ən rasional və ədalətli olan, ayırma üsulu ilə müəssisələri birləşdirməyin üçüncü yolu kimi görünür. Bununla belə, səhmdar cəmiyyətlərinin rəhbərlərinin

tez-tez buraxdıqları səhvlərə qarşı yeni törəmə müəssisənin təşkili üçün ayırma balansını əsas götürür, sadə bir həqiqəti unudaraq, səhmdarlıq formasına əsaslanan müəssisələrdir. mülkiyyət artıq dövlətə məxsus deyil və onlara yanaşma fərqli olmalıdır. Bu zaman söhbət əmlakın və öhdəliklərin bölgüsündən deyil, xalis aktivlər əsasında hesablanan törəmə müəssisədə uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarından getməlidir.

“Əsas istehsalat üzrə törəmə müəssisələrdə gəlir və xərclərin uçotu” ikinci fəslində törəmə istehsalat müəssisəsinin gəlir və xərclərinin uçotunun təşkilinin xüsusiyyətləri açıqlanır.

Məqsəd, aydın bazar və rəqabət profili, bazarlara və müştərilərə yaxınlığı, yüksək səviyyəli çevikliyi, biznesi üçün lazım olan resurslara mümkün qədər birbaşa çıxışı təmin edən, öz rəhbərliyi ilə kiçik və asanlıqla idarə olunan bölmələr yaratmaqdır.

3. Holding şirkətlərinə dəstək qısa qərar yolları, lazımı səlahiyyətlər və yüksək keyfiyyətli qərarlar və qərarların qəbulunda iştirak etmək hüququ olan əhəmiyyətli dərəcədə məhdud sayda idarəetmə orqanları ilə üfüqi idarəetmə iyerarxiyası vasitəsilə təmin edilməlidir (Пономаренко П.Г. 2017: с.412).

Müəssisənin müxtəlif təşkilati strukturları, eləcə də onların birləşmələri çoxlu alternativlər təşkil edir. Törəmə müəssisənin ayrılması üçün bu və başqa üsulla restrukturizasiyanın əsas şirkətin maliyyə vəziyyətinə təsirini təhlil etmək lazımdır.

Hazırda mühasibat uçotunun, xarici və daxili maliyyə hesabatlarının təşkili, habelə mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsinin bir sıra digər problemlərinə dair nəzəri inkişaf və praktiki tövsiyələr xidmət sahəsinə aid edilmir. Eyni zamanda, görünən odur ki, xidmət sahəsində müəssisələrin fəaliyyəti onu iqtisadiyyatın digər sahə və sahələrindən fərqləndirən xüsusiyyətlərə malikdir və müəssisədə uçot sistemlərinin təşkilinə müəyyən təsir göstərir. Bunlara aşağıdakılar daxildir: göstərilən xidmətlərin çoxşaxəli xarakteri, xidmətlərin istehlakçıları ilə birbaşa əlaqə, sifarişlərin fərdiliyi, onların müxtəlifliyi və bolluğu, istehsal və kassa şöbələrinin ərazi vahidliyi.

Yuxarıda göstərilən faktlar xidmət sektorunda mühasibat uçotunun metodologiyasının təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş dərin praktiki tədqiqatların aktuallığını göstərir.

Xidmət sektoru müəssisələrində idarəetmə uçotunun təsviri modeli formalaşdırılıb ki, o, üç əsas blokdən ibarətdir: uçotun metodologiyasını və metodologiyasını müəyyən edən elementlər; məqsədləri üçün məlumat bazasının formalaşdırılmasına imkan verən, mövcud qanunvericilik çərçivəsində istifadəsinə icazə verilən üsul və üsulların uçot siyasətində konsolidasiyasını nəzərdə tutan mühasibat uçotunun metodologiyasının və metodologiyasının həyata keçirilməsi mexanizmi, müəssisənin idarə edilməsi; xidmət sahəsində müəssisənin mühasibat uçotu sistemində məlumatların yaradılması prosesi (ilkin uçot sənədləri təsərrüfat həyatı faktlarının qeydə alınması, maliyyə və idarəetmə uçotu təsərrüfat həyatının faktlarının qiymətləndirilməsi, mühasibat yazılışlarının aparılması, mühasibat uçotu registrlərində mühasibat yazılışlarının ümumiləşdirilməsi, maliyyə və idarəetmə hesabatlarının yaradılması (Abbasov Q.Ə. 2009).

Çox vaxt maliyyə hesabatlarında investisiya ilə bağlı aktivlərin təsviri onlara sahib olmağın xüsusi səbəblərini anlamağa kömək edir. Qısamüddətli investisiyalara adətən artıq pul vəsaitlərinin müvəqqəti istifadəsi yolu ilə gəlir qazanmaq məqsədilə əldə edilmiş satış üçün mövcud qiymətli kağızlar daxildir. İntestisiyalar həm də müəssisənin düzgün fəaliyyətinə nəzarət etmək, bir neçə təşkilatı birləşdirmək və ya investor şirkətinin fəaliyyəti ilə bağlı müəssisələri maliyyələşdirmək üçün istifadə edilən qiymətli kağızlar şəklində də ola bilər. Uzunmüddətli aktivlər formasında təsnif edilən belə investisiyalar F.L. Deflize, Q.R. Jenin və M.B. Hirşin fikrincə, xalis sərvətlə uçot metodunun istifadəsini tələb edə bilər. Kapital qoyuluşları əsas fondlara investisiyaları, eyni zamanda yeni tikinti, müəssisələrin genişləndirilməsi, onların yenidən qurulması və əsasən texniki formalarının yenidən formalaşdırılması və digər məsrəfləri əks etdirir.

İntestisiyaların iqtisadi təbiətində məsrəflərin və daxilolmaların keçmiş elementlərinin yığılması, gələcək məsrəflərin və daxilolmaların diskontlaşdırılması qaçılmazdır. Satış gəlirləri tədricən daxil olur və həm də gələcək hesablamaların

balansı saxlanılır. Keçmiş hesablamların balansında bütün xalis məsrəflər yekunlaşdırılır və onlara xərclərin hər bir elementi üzrə yığılmış mürəkkəb faizlər əlavə edilir. Qarşıdan gələn hesablaşmaların balansında bütün xalis daxilolmalar yekunlaşdırılır və hər birinin məbləğindən onların təxirə salındığı dövr üçün mürəkkəb faizlər çıxılır. Beləliklə, xalis daxilolmaların diskontlaşdırılmış məcmuəsi alınır. Ümumi xərcə müqayisə edilir. Bu müqayisədə bərabərlik yaranarsa, o zaman müəssisə yalnız öz xərclərini ödəyir.

Uzunmüddətli gələcək gəlirlərə əsaslanan investisiya siyasətini öz istifadəsi üçün bir şey düzəldən şəxsin timsalında aydın başa düşmək olar (A.Marşala görə). Yəqin ki, evin ayrı-ayrı hissələrini tikməyin bir neçə yolu ola bilər - məsələn, onun bəzi hissələri eyni müvəffəqiyyətlə ağacdən və ya kobud daşdan tikilə bilər, eyni zamanda binanın hər bir hissəsi üçün hər bir layihə üçün kapital qoyuluşu ilə müqayisə edilir. Bu və ya başqa hallarda yaranan üstünlüklər və hər bir layihə yuxarı həddə və ya mənfəət marjasına çatana qədər həyata keçirilir. Nəticə etibarilə onun kapital qoyuluşunun rentabelliyyətinin çoxlu yuxarı sərhədləri və ya hədləri olacaqdı ki, onlardan hər bir layihəyə uyğun olacaq və hər bir bina növü üçün qəbul ediləcək. Yığımla müqayisədə investisiyanın əsas üstünlüyü nədir, əgər bu vəziyyətdə də risklər varsa. Investisiya edərkən vəsaitlər müxtəlif növ aktivlərin əldə olunması üçün istifadə edilir. Onların dəyərinin artması gəlir yaradır. Beləliklə, səriştəli investisiya siyasəti ilə risk yatırılan vəsaitlərin real artımı ilə mükafatlandırılır. Qazanılmış mənfəətin yenidən investisiya olunması investisiyaların həcmi müntəzəm olaraq artırmağa imkan verir ki, aktivlərin diversifikasiyasına, onların müxtəlif maliyyə alətləri, iqtisadiyyatın sektorları və ayrı-ayrı qiymətli kağızlar arasında bölüşdürülməsinə şərait yaradır. Zaman investor üçün məhdudlaşdırıcı amildir. Investisiya müddəti nə qədər uzun olsa, ona nail olmaq ehtimalı bir o qədər yüksəkdir. İnkişaf etdirici tikinti təşkilatlarının səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün investisiyaların uçotunun düzgün təşkili, onların maliyyələşdirilməsi mənbələri, ehtiyat sisteminin imkanları və büdcə tərtibinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin işlənib hazırlanması həlledici əhəmiyyət göstərir.

İqtisadi ədəbiyyatda kapitalın büdcəsi çox vaxt aşağıdakıları əhatələyir:

- 1) investisiya təkliflərinin yaradılması;
- 2) bu təkliflərin reallaşması üçün tələb edilən pul vəsaitlərinin hərəkətinin hesablanması;
- 3) pul vəsaitlərinin hərəkətinin düzgün qiymətləndirilməsi;
- 4) müəyyən meyarlar üzrə layihələrin seçilməsi;
- 5) investisiyaların dövrü olaraq yenidən qiymətləndirilməsi. layihələri qəbul etdikdən sonra.

1.2. Xidmət qanunvericiliyi və xidmət prosesi nəzəri cəhətdən araşdırılması

Sovet dövründə şəxsi əmək müqaviləsi əmək müqaviləsi vasitəsilə əvəz olundu. Faktiki xidmətlərin göstərilməsi sosialist təşkilatlarının səlahiyyətinə çevrildi. Vətəndaşların bir-birinə xidmət göstərməsi ilə bağlı münasibətlər qanunvericilikdə heç bir ciddi inkişaf almamış və yoldaşlıq xidməti formasında həyata keçirilmişdir. Ölkədə iqtisadi islahatların inkişafı ilə xidmət müqaviləsi yenidən doğrulmaqdadır. Bir əsrə yaxın tarixdə əsas mülki hüquq aktı pullu xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsini təqdim edir. Tərifin özü kifayət qədər ümumidir ki, bu da göstərilən xidmətlərin müxtəlifliyinin nəticəsidir. Bu səbəbdən onun dəqiq tərifini formalaşdırmaq mümkün deyil. Belə görünür ki, zərurət yarandıqda, konkret xidmət növünə həsr olunmuş xüsusi hüquqi aktlarda daha dəqiq təriflər verilməlidir.

Aydın anlayışların olmaması bəzən yaranan münasibətlərin düzgün tənzimlənməsinə gətirib çıxarır. Qəzet, fikrimizcə, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi üzrə satıcının hərəkətlərinin xidmət kimi qiymətləndirilməsinin absurdluğunu qeyd edir. 1990-cı illərin əvvəllərindən bir sıra belə qanunvericilik aktlarının qəbulu qeyd olunur, məsələn: “Rabitə haqqında”, “Turizm fəaliyyətinin əsasları haqqında” və s. Onlar tədqiqat obyektlərimizdən birinə çevrilib.

Bir sıra hallarda tədqiqatlar göstərmişdir ki, bəzən normativ aktlarda əks olunan xidmətlərin və bəzi digər kateqoriyaların tərifləri qeyri-dəqiq olur. Biz

imkan daxilində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqəli təkliflər verməyə çalışdıq. Bu, poçt xidmətlərinə, “Turizm fəaliyyətinin əsasları haqqında” Federal Qanunun müəyyən müddəalarına və s (Abbasov Q.Ə. 2009).

Xidmətlərin göstərilməsi üçün münasibətlərin mahiyyətini nəzərə alaraq belə nəticəyə gəldik ki, xidmətlərin maddiləşdirilmiş formada nəticəsi ola bilməz. Nəticə xidmət göstərən öz öhdəliklərini lazımı qaydada yerinə yetirməsi zamanı baş verən fəaliyyətin nəticəsi kimi mümkündür. Göründüyü kimi, bu bəyanat təkzibedilməz deyil, lakin bu qənaəti təkzib edəcək heç bir arqument tapılmayıb. Təklif olunan dəyişiklik podratçının təkcə müqavilənin şərtləri ilə deyil, qanunvericilik aktlarının müddəaları ilə dəyişdirilməsi imkanını təmin edəcək. Belə görünür ki, əgər xidmət sırf texniki xarakter daşıyarsa (məsələn, telefon xidmətləri), xidmət təminatçısının öz öhdəliklərinin icrasını başqa şəxsin üzərinə yükləmək hüququnu məhdudlaşdırmağa ehtiyac yoxdur. Fikrimizcə, bu cür xidmətlərdə xidmətin istehlak xassələrinin qiymətləndirilməsində icraçının şəxsiyyəti həlledici rol oynamır. Bir sıra xidmətlərin onları müəyyən qruplara birləşdirməyə imkan verən xüsusiyyətləri ilə xarakterizə edildiyi barədə əsaslandırılmış nəticə çıxarılır. Bu cür xidmətlərin xüsusiyyətləri onların hüquqi tənzimlənməsində bəzi fərqlər olduğunu göstərir. Tibbi xidmətlər nümunəsindən istifadə edərək, işdə xidmətlərin göstərilməsi üçün əlaqəni oxşar münasibətlərdən ayırmağa cəhd edilmişdir. Bu əlaqələrin müqayisəli təhlili verilmişdir. Nəticə etibarlı ilə tibbi-sosial yardımın və pullu tibbi xidmətlərin müxtəlif anlayışlara istinad etdiyi qənaətinə gəlinir. Xidmət təminatçısının müqavilədən imtina etməsi faktiki olaraq müştərinin digər şəxsdən oxşar xidmətləri ala bilməməsi halında onun hüquqlarını pozur. Podratçının imtina nəticəsində dəymiş itkiləri ödəmək öhdəliyi bu cür hərəkətlərin mənfi nəticələrini tam ödəyə bilməz. Görünür, sifarişçi və podratçının pullu xidmətlərin göstərilməsi üzrə müqaviləni ləğv etmək hüququnun eyni olması, müqavilə tərəflərinin hər birinin adekvat təminat tapa biləcəyi öhdəliklər üzrə tərəflərin bərabərliyi prinsipinə uyğun gəlmir. Göründüyü kimi, xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqəli münasibətlərdə podratçının öz öhdəliklərini həyata keçirməkdən imtina etmək

imkanı sifarişçinin üçüncü şəxslə oxşar müqavilə bağlamaq yolu ilə bu cür xidmətləri almaq imkanı ilə şərtlənməlidir.

Xidmətlərin göstərilmə müddəti məsələsinin öyrənilməsinin nəticələrinə əsasən, xidmətlərin göstərilməsi üçün sət müddətin müəyyən edilməsinin mümkünlüyü barədə nəticə çıxarılır.

Xidmətlərin ödənilməsi məsələlərini nəzərdən keçirərək, onun xüsusi xarakterini qeyd edir. Müəyyən xidmətlərin göstərilməsi üçün mükafatın mühüm xüsusiyyəti bir çox cəhətdən ödənişin aliment və ya asılılıq xarakteridir. Ödənişin bu xassələrinə bir çox başqa müqavilələrdə rast gəlmək olar, bəzi xidmətlərin göstərilməsi zamanı münasibətlərin xüsusiyyətləri (məsələn, dayələrin, tibb bacılarının, tərbiyəçilərin və s. xidmətlərin göstərilməsi) belə bir nəticə çıxarmağa səbəb olur. Mobil rabitə xidmətlərinin nümunəsindən istifadə edilməklə, göstərməyən xidmətlərə görə ödənişlərin tutulmasının qanuniliyi məsələsi də qaldırılır. Fikrimizcə, müqavilədə abonent əvvəlcədən ödənilmiş vaxtdan istifadə etmədikdə onun ödədiyi avansın geri qaytarılmaması şərti qanunsuzdur.

1.3. Uçot siyasətinin təqdim edilməsi və maliyyə hesabatlarında göstərilməyən uçot siyasəti

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq uçot siyasəti təşkilatın mühasibat uçotunun aparılması həvalə edilmiş baş mühasib yaxud başqa şəxs tərəfindən formalaşdırılmalı və təşkilatın rəhbəri tərəfindən təsdiq edilməlidir (Abbasov Q.Ə. 2009).

Mühasibat uçotu siyasətini yaradarkən aşağıdakılar təsdiq edilir:

- mühasibat uçotunun həyata keçirilməsi üçün zəruri olan sintetik və analitik hesabları özündə əks etdirən, öz növbəsində hesabatdakı məlumatların vaxtında, habelə dolğunluq tələblərinə cavab verməli olan mühasibat uçotunun iş hesabları planı;
- ilkin uçot sənədlərinin, mühasibat registrlərinin və daxili uçot sənədlərinin formaları;
- təşkilatın aktiv və öhdəliklərinin inventarlaşdırılmasının hansı qaydada aparılacağı;
- mühasibat uçotu məlumatlarının emal ediləcəyi işin gedişi qaydaları və prinsipləri;
- aktiv və öhdəliklərin ölçülməsi yolları;
- təsərrüfat əməliyyatlarının monitorinqi qaydası;
- təşkilatın mühasibat xidməti haqqında əsasnaməni və mühasibatlıq şöbəsinin işçilərinin vəzifə təlimatlarını;
- mühasibat uçotunun formaları;
- mühasibat uçotunun işçi planı;
- mühasibat uçotunun təşkilində digər zəruri qərarlar.

Mühasibat uçotu siyasətində iş sahələrinin bölüşdürülməsi ilə mühasibat xidməti tərəfindən yerinə yetirilən funksiyalar göstərilməlidir: vəzifə və səlahiyyətlər mühasibat işçiləri arasında bölünür, baş mühasibin və təşkilatın mühasibat şöbəsinin digər işçilərinin funksiyaları və səlahiyyətləri müəyyən edilir inkişaf etdirilir. Mühasibat uçotu mütəxəssisləri üçün iş təsvirlərini diqqətlə hazırlasanız, tez-tez rast gəlinən problemdən, yəni mühasibat uçotu prosesində

müxtəlif pozuntulara səbəb olan fərdi işçilərin funksiyalarının müəyyən qeyri-müəyyənliyindən, hər bir işçinin əmək töhfəsini qiymətləndirməkdə çətinliklərdən qaça bilərsiniz. Hər biri mühasibat xidmətinə həvalə edilmiş funksiyaların əhatə dairəsi uçot siyasətinin strukturuna təsir göstərir.

Mühasibat uçotu siyasəti təşkilatın idarəetmə sistemində olan mühasibat uçotu fəaliyyətinin yerini və rolunu, ayrı-ayrı mühasibat uçotu bölmələrinin və mühasibat xidmətinin işçilərinin tərkibini və qarşılıqlı asılılığını, habelə digər şöbələrlə qarşılıqlı əlaqə qaydasını və məlumat mübadiləsi prinsiplərini müəyyən edir.

Mərkəzi mühasibat uçotunun işini asanlaşdırmaq üçün ola bilsin ki, uçot siyasətində sənaye və təsərrüfatların (xüsusilə də nə əsas, nə də köməkçi istehsalat sahəsinə aid olmayan) ayrıca balansla ayrılması nəzərdə tutulur. Yuxarıda göstərilən sənaye və təsərrüfatların fəaliyyətinin ayrıca uçotu təşkil edilir. Mərkəzi mühasibat idarəsinin mülahizəsinə əsasən belə müəssisələr öz təsərrüfat fəaliyyətləri haqqında məlumatları istənilən vaxt və müxtəlif həcmdə təqdim edə bilərlər. Ayrı-ayrı balansda göstərilən sənaye və təsərrüfatlar üçün uçot siyasəti hesabatın tezliyini, müddətini və həcmi müəyyən etməlidir, təşkilat təqdim olunan hesabatların etibarlılığına cavabdeh olan şəxsi müəyyənləşdirir. Bölmələri ayrıca balansda ayırmaq, xüsusən də bu bölmələrin əsas müəssisə ilə coğrafi əlaqəsi olmadığı halda mümkündür. Bu cür bölmələr üçün uçot siyasəti çatdırılma tezliyini, həcmi və son müddətini müəyyən edir, məsul şəxs təqdim olunan hesabatların etibarlılığına kimin cavabdeh olduğunu müəyyənləşdirir. İdarəetmə hesabatını yaratmaq üçün müxtəlif fəaliyyət növləri üçün uçot məlumatlarının ayrılmasını nəzərə almaq lazımdır (Abbasov Q.Ə. 2009).

Mühasibat uçotu siyasətində ilkin uçot sənədlərinin standart formalarının təqdim edilmədiyi təsərrüfat əməliyyatlarının rəsmiləşdirilməsi üçün istifadə olunan ilkin uçot sənədlərinin formasının təsdiq edilməsi məcburidir.

Standart formaları təqdim olunmayan təsərrüfat fəaliyyəti faktlarının qeydə alınması üçün zəruri olan ilkin uçot sənədlərinin formaları təşkilat tərəfindən “Mühasibat uçotu haqqında” Qanununun tələblərinə uyğun formada müstəqil

şəkildə hazırlanır. Onlar qanuni qüvvəyə malikdir və aşağıdakı məcburi təfərrüatları ehtiva edir:

- sənədi düzəldən müəssisənin adı, öz növbəsində sənədin konkret təşkilata mənsubluğunu müəyyən etməyə imkan verəcək;
- təsərrüfat əməliyyatının maliyyə-iqtisadi məzmununu əks etdirən sənədin adı. Sənəd təşkilatın özündə işlənib hazırlanıb və uçot siyasətində göstərilibsə, onun forma kodu olmaya bilər, lakin sənəd avtomatik işlənirsə olmalıdır.

Uçot siyasətini iki növə ayırmaq olar: effektiv və formal. Effektiv uçot siyasəti öz növbəsində müəssisənin təkmilləşmə strategiyasına uyğun gələn və müvafiq qanunvericiliyə uyğun formada mühasibat uçotu sisteminin fəaliyyətindən maksimum mümkün effekt əldə etməyə yardım edən mühasibat uçotu üsulları, prinsipləri və qaydaları məcmusudur. Bu zaman effekt dedikdə, mühasibat uçotu sisteminə həvalə edilmiş müəyyən vəzifələrin həlli yolları və məqsədlərə çatmaq kimi başa düşülməlidir.

Qeyd edək ki, müəssisə dövrüyyəsindən asılı olaraq sadələşdirilmiş sistem üzrə gəlir vergisinin ödəyicisi və vergi ödəyicisi ola bilər. “Sadələşdirilmiş verginin ödəyiciləri istənilən ay ərzində vergi tutulan əməliyyatların həcmi 200.000 manatdan çox olmayan şəxslərdir”. Tətbiq olunan vergi rejimindən asılı olaraq şirkət ƏDV ödəyicisi ola və ya olmaya bilər. “Sadələşdirilmiş vergini ödəyən hüquqi şəxs ƏDV-nin, habelə gəlir vergisinin və əmlak vergisinin ödəyicisi deyil, fiziki şəxsdir. Müəssisənin uçot siyasətini formalaşdırarkən tətbiq olunan vergi rejimini nəzərə almaq lazımdır.

Sənədin tərtib edildiyi andan arxivə təqdim edilməsi anına qədər iş axını adlanan müəyyən bir yoldan keçir. İş prosesinin aşağıdakı mərhələləri sadalanmalıdır: sənədin tərtib edilməsi, sənədin mühasibatlıq şöbəsi tərəfindən qəbulu, sənədin mühasibat uçotu sistemində qeydiyyatı alınması və sənədin arxivə təhvil verilməsidir. Düzgün təşkil edilmiş iş axınının əsas vəzifəsi sənədlərin hərəkətini sürətləndirməkdir və iş axınının düzgün ideyası mühasibatlıq şöbəsində lazımi işçilərin sayını müəyyən etməyə, işçilərin işini normalaşdırmaq üçün əsas olmağa imkan verir. İşin aparılması qaydalarının tərtib edilməsində məqsəd

mühasibat uçotu sistemində ilkin sənədlərin yaradılması, nəzarəti və istifadəsi üzrə işlərin sadələşdirilməsi və mühasibat məlumatlarının formalaşdırılmasının vaxtında aparılmasıdır. İş axını cədvəli bütün mühasibat işlərinin təkmilləşdirilməsinə kömək edir, sənədlərin işlənməsi və hərəkətinin səmərəliliyinin artırılmasına, habelə mühasibat uçotunun nəzarət funksiyalarının gücləndirilməsinə yardım edir ki, öz növbəsində bu da mühasibat xidmətinin keyfiyyətinə təsir göstərir.

Mühasibat uçotu siyasətində təsdiq edilmiş sənəd dövriyyəsi sistemi aşağıdakı məsələləri tənzimləyir (Abbasov Q.Ə. 2009):

- ilkin uçot sənədlərinin yaradılacağı prosedur;
- ilkin uçot sənədlərinin blanklarının düzgün doldurulmasına nəzarət;
- ilkin uçot sənədlərinin mühasibatlığa verilməsi şərtləri;
- ilkin mühasibat sənədlərinin arxivə verilmə qaydası.

Sənəd axını üçün ümumi tələblərə aşağıdakılar daxildir:

- ilkin sənədin qeydiyyat tələblərinə uyğun olaraq təsərrüfat əməliyyatlarının aparıldığı vaxtda hazırlanması;
- mühasibat uçotunun işlənməsi üçün vaxtında və tam çatdırılmasına nəzarət etmək məqsədilə sənədlərin mühasibatlığa verilməsi;
- qeydiyyatın tamlığı və düzgün aparılması, tələb olunan rekvizitlərin doldurulması tələblərinə uyğun formada;
- artıq qəbul edilmiş ilkin sənədlərin mühasibatlıq şöbəsi tərəfindən yoxlanılması;
- mahiyyətə təsərrüfat əməliyyatlarının qanuniliyi, sənədlərin ayrı-ayrı göstəricilərinin məntiqi əlaqələndirilməsi, habelə arifmetik hesablamaların düzgün aparılması tələblərinə uyğun olaraq;
- sənədlərin işlənməsi;
- qiymət;
- oxşar sənədlərin iqtisadi məzmununa görə qruplaşdırılması;
- sənədin məzmunundan irəli gələn ayrı-ayrı əməliyyatlar üzrə hesabların müxəbirləşməsinin ilkin mühasibat uçotu sənədində göstəricisi olan hesabın verilməsi.

Bu zaman effekt dedikdə, mühasibat uçotu sisteminə həvalə edilmiş müəyyən vəzifələrin həlli yolları və məqsədlərə çatmaq başa düşülməlidir. Mühasibat uçotunun təşkilati spesifik formasının seçilməsi uçot prosesinin rasionallaşdırılmasında çox mühüm amildir. Üstəlik kompüterlərin mühasibat uçotunun texnoloji prosesinə geniş tətbiqindən əvvəl mərkəzləşdirilmiş mühasibat idarələrinin yaradılması daha məqsədəuyğun hesab edilirdi, halbuki hazırda mühasibat uçotunun qeyri-mərkəzləşdirilməsi tendensiyası müşahidə olunur. Əsas səbəb mühasibin iş yerinin avtomatlaşdırılmasıdır. Digər amillər mühasibat işlərinin həcmi, işçi heyətinin sayı, ehtiyatların və hazır məhsulların nomenklaturası, tədarükçülərin və alıcıların sayı və s.. Bu amillər əvvəlkilərlə müqayisədə əhəmiyyətini itirir.

Mühasibat uçotu işçilərinin vəzifə öhdəlikləri onların iş yükünün dərəcəsindən, mühasibat məlumatlarının birbaşa və nəzarət sistemində səviyyələr arasında əks əlaqə vasitəsilə ötürülməsi üçün vəsaitlərin və kanalların mövcudluğundan asılı olaraq mütləq yenidən bölüşdürülməlidir. İş axını sxemi bölmələr, şöbələr, anbarlar və ayrı-ayrı ifaçılar kontekstində xüsusi fərdi cədvəllərin hazırlanması ilə tamamlanır. Təşkilatın hər bir struktur bölməsi üçün müəyyən bir iş həcmi, onların məzmunu, bu bölmədə hazırlanmış daxil olan sənədlərin siyahısı, o cümlədən idarəetmə məqsədləri üçün istifadəsinin məqsədəuyğunluğunun əsaslandırılması, habelə siyahı müəyyən edilir. müvafiq departamətdən, saytdan və s.-dən çıxan sənədləri və bu sənədlərin ünvanlarına və köçürmə vaxtlarına da baxın. Struktur bölmələrinin iş həcmi hər bir podratçının fərdi plan və qrafiklərinin ümumiləşdirilməsi yolu ilə formalaşdırılmalıdır.

Cədvəllərin işlənilib hazırlanması və icrasına, habelə bu cədvəllərlə müəyyən edilmiş zəruri sənədlərin düzgün tərtib edilməsinə və mühasibatlığa verilməsi müddətinə görə məsuliyyəti bu sənədləri dolduran və imzalayan şəxslər daşıyırlar. Öz növbəsində baş mühasib iş qrafikinə əməl edilməsinə nəzarəti reallaşdıran mərkəzi fiqur hesab olunur. Onun bu hissədəki göstərişləri bütün icraçılar və müəssisənin struktur bölmələri üçün məcburi hesab olunur.

Sənədlər mühasibat uçotu prosesində istifadə olunduğu üçün arxivə təhvil verilir. Bu iş prosesinin son mərhələsidir.

Uçot siyasətində iki bölmənin nəzərdə tutulması məqsədəuyğundur: təşkilati-texniki və metodoloji.

Mühasibat uçotu siyasətinin formalaşdırılmasına aşağıdakı tələblər qoyulur:

- təsərrüfat həyatının bütün faktlarının uçotda əks olunmasının tamlığı;
- İstisnasız olaraq bütün təsərrüfat həyatı faktlarının mühasibat uçotunda əks etdirilməsinin vaxtında olması;

- ehtiyatlılıq (ehtiyatlılıq və ya mühasibat mühafizəkarlığı), başqa sözlə, şirkət gizli ehtiyatların yaradılmasından qaçaraq mümkün gəlir və aktivlərdən daha çox xərc və öhdəlikləri qəbul edib mühasibat uçotunda əks etdirməyə hazır olmalıdır. Qərb praktikasında, bu tələbə uyğun olaraq, mənfəət və zərərin asimmetrik uçotu adlanan üsuldan istifadə olunur, yəni mənfəət yalnız bir iş əməliyyatı artıq başa çatdıqda uçota alınır və zərər ehtimal edildiyi andan əks oluna bilər. mümkünlüyü formalaşır. Hesabat dövrünün sonuna qədər xüsusi ehtiyatların, məsələn, şübhəli borclar üçün ehtiyatların yaradılması zəruri olur. Reallıqda belə ehtiyatların yaradılması yalnız maliyyə ilinin sonunda mümkündür. Belə çıxır ki, ehtiyatlılıq (ehtiyat) tələbi tam yerinə yetirilə bilməz (Abbasov Q.Ə. 2009):

- məzmunun formadan üstünlüyü o deməkdir ki, müəssisələr üçün təsərrüfat əməliyyatlarını əks etdirərkən hüquqi formaya deyil, onların iqtisadi məzmununa üstünlük verilməlidir;

- mühasibat uçotunda ardıcılıq dedikdə, analitik uçot məlumatlarının hər ayın sonuncu təqvim gününə sintetik uçot hesablarının dövrüyyəsi və qalıqları və maliyyə hesabatlarının göstəriciləri ilə eyniliyi başa düşülür;

- rasionallıq - onların iş şəraitindən, şirkətin ölçüsündən asılı olaraq rasionallıq və iqtisadi uçotdur.

Müəssisənin uçot siyasəti işlənib hazırlanarkən və təsdiq edilərkən Maliyyə Nazirliyinin 18 aprel 2006-cı il tarixli 38 əmri ilə təsdiq olunmuş kommersiya təşkilatları üzrə hesabat planı əsasında iş planı formalaşdırılmalıdır. Öz növbəsində, müəssisənin fəaliyyəti ilə əlaqəli əməliyyatların bütün tamlığını tam və

etibarlı əks etdirmək üçün zəruri edən hesabların siyahısını ehtiva edir. Müəssisə uçot siyasətini formalaşdırarkən öz fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq AR-nin mühasibat uçotuna dair normativ hüquqi aktların icazə verdiyi bir neçə uçot metodlarından ən optimalını seçir.

Mühasibat uçotu metodları vacib hesab olunur, tətbiqi barədə məlumatı olmadan, maliyyə hesabatlarının maraqlı istifadəçiləri təşkilatın maliyyə vəziyyətini, fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin hərəkətini etibarlı qiymətləndirə bilməzlər.

Mühasibat uçotu siyasətində dəyişikliklər baş verdikdə, müəssisə öz növbəsində aşağıdakı məlumatları açıqlamalıdır:

- 1) uçot siyasətindəki dəyişikliyin səbəbi;
- 2) uçot siyasətindəki dəyişikliyin məzmunu;
- 3) uçot siyasətində dəyişikliklərin nəticələrinin maliyyə hesabatlarında əks olunması qaydası;
- 4) təqdim olunan hesabat dövrlərinin hər biri üçün maliyyə hesabatlarının uçot siyasətində dəyişikliklə bağlı düzəlişlərin məbləği.
- 5) praktiki olaraq mümkün olduğu dərəcədə, maliyyə hesabatlarında əvvəlki hesabat dövrlərinə aid müvafiq düzəlişin məbləği.

Vergi Məcəlləsinə əsasən, vergi ödəyicilərinin mühasibat uçotu məlumatlarında dəyişiklik onların müəyyən icra hakimiyyəti tərəfindən təsdiq olunmuş formada verdiyi ərizələr əsasında həyata keçirilməlidir.

Təşkilatın uçot siyasətinin formalaşması zamanı aşağıdakı tələb və qaydalara riayət etmək vacibdir:

- 1) təşkilat mühasibat uçotu haqqında qanunvericilik və normativ hüquqi aktlarla icazə verilən üsullardan yalnız birini seçməlidir. Əgər hansısa məsələ ilə bağlı normativ sənədlərdə mühasibat uçotunun həyata keçirilməsi üsulları müəyyən edilməmişdirsə, onda təşkilat uçot siyasətini formalaşdırarkən müstəqil olaraq mühasibat uçotunun müddəalarına əsaslanaraq müvafiq metodu işləyib hazırlamalıdır;

2) uçotun aparılması üçün seçilmiş üsul, yerləşdiyi yerdən və fəaliyyətindən asılı olmayaraq, təşkilat tərəfindən bütün struktur bölmələrində müəyyən edilməlidir. Nümayəndəliklər, filiallar, şöbələr əsas təşkilat tərəfindən müəyyən edilmiş uçot siyasətinə riayət etməlidirlər;

3) mühasibat uçotu apararkən təşkilat aşağıdakıları təmin etməlidir: hesabat dövründə qəbul edilmiş uçot siyasətinə (uçot metodlarına) riayət edilməsini, müəyyən təsərrüfat əməliyyatlarının və əmlakın qiymətləndirilməsinin əks olunmasını, növbəsində qanunla təyin olunmuş qaydalar ilə müəyyən edilir. Təşkilatın qəbul etdiyi qaydalar uzun (bir ildən az olmayaraq) müddətə müəyyən edilməlidir və bu hesabat ili ərzində heç bir halda dəyişdirilə bilməz;

4) bu qaydalar müvafiq daxili sənəddə təsbit edilməlidir;

5) Uçot qaydalarına əsasən təşkilatın obyektlər haqqında etibarlı məlumat yarada bilmədiyi hallar izahat qeydində öz əksini tapmalıdır.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ SƏNAYENİN İNKİŞAF İMKANLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Azad edilmiş ərazilərdə işğaldan əvvəl sənaye istehsalı potensialının qiymətləndirilməsi

Ermənistanın işğalından azad olunmuş Azərbaycan ərazilərinin dirçəldilməsi prosesi mütərəqqi və sistemli şəkildə davam edir. Hələ keçən il, demək olar ki, müharibə başa çatdıqdan sonra Şuşa şəhərinin elektrik enerjisi ilə təminatı işlərinə başlanılıb. Bu gün artıq şəhərə elektrik xətti çəkilib, Şuşanın özündə yüksək gərginlikli elektrik xəttinin və yarımstansiyanın tikintisi davam etdirilir.

Eyni zamanda, eyniadlı kəndin yaxınlığında yerləşən ümumi gücü 7,8 meqavat “Suqovuşan-1” və “Suqovuşan-2” su elektrik stansiyalarında bərpa işləri davam etdirilir. Suqovuşanın azad edilməsi ərəfəsində hər iki stansiya ermənilər tərəfindən söküldü. Çıxarılması mümkün olmayan texnika məhv edilib. Yaxın aylarda stansiyalar istifadəyə veriləcək. Onların elektrik enerjisi ilə ilk növbədə, Suqovuşan və Talış kəndləri təmin olunacaq, gələcəkdə paylayıcı şəbəkə vasitəsilə cərəyan başqa istiqamətlərə də gedəcək.

Azərbaycanın müharibədə qələbəsi işğaldan azad edilmiş Cəbrayıl rayonunda bu dəfə böyük enerji layihəsinin əməli icrasına başlamağa imkan verdi. Beş il əvvəl Azərbaycan və İran arasında “Qız Qalası” və “Xudafərin” su elektrik stansiyalarının tikintisi və istismara verilməsi haqqında saziş imzalanıb, lakin ərazilərin Ermənistan tərəfindən işğalı layihənin həyata keçirilməsinə mane olub. Ötən il dekabrın sonunda İran və Azərbaycan arasında Araz çayı üzərində su elektrik stansiyasının (SES) tikintisinə dair yekun razılıq əldə olunub. Bu stansiyalarda elektrik enerjisi istehsal etmək potensialı 280 meqavat-saat təşkil edəcək (bunun 120 meqavatını Azərbaycan tərəfi alacaq). “Xudafərin” su elektrik kompleksi ildə 1,6 milyard kubmetr suyu tənzimləyəcək və 120 min hektar ərazini su ilə təmin edəcək (Musayev A. 2021).

Laçın rayonunun Güləbird kəndində - Azərbaycanın 44 günlük müharibədə qələbəsindən azad edilmiş ərazilərdə bərpa edilmiş ilk su stansiyası istifadəyə

verilmişdir. O, Ermənistanın işğalı illərində də fəaliyyət göstərmiş, lakin rayon Azərbaycana qaytarılana qədər Laçının bütün enerji imkanları geri çəkilən işğalçılar tərəfindən məhv edilib. Stansiya iki ay ərzində bərpa edildi.

Gücü 8 meqavat olan bu su elektrik stansiyası Laçın və Qubadlı rayonlarındakı hərbi hissələri elektrik enerjisi ilə təmin olunacaq. Bütün avadanlıqlar - maşın otaqları, aqreqlər, generatorlar, idarəetmə pultları, stansiya transformatorları dəyişdirilib, Xəkəri çayından su elektrik aqreqlərinə su verən yeni boru xətti çəkilib. Köhnə su təchizatı partladılıb. SES ilkin olaraq 10 kilovolt, daha sonra 35 kilovolt, daha sonra isə 110 kilovolt gərginlik yaradacaq. Gələcəkdə enerji buradan hazırda çəkilən elektrik verilişi xətti ilə Qubadlıda tikiləcək 110 kilovolt gərginlikli yeni yarımstansiyaya gedəcək.

Kəlbəcər-Laçın zonasının hidroenergetikanın inkişafı baxımından imkanlarını yüksək qiymətləndirdi. Təsadüfi deyil ki, sovet dövründə bu ərazilərdə çoxlu kiçik və orta su elektrik stansiyaları fəaliyyət göstərirdi. Ermənistanın təslim olmasından sonrakı dövrdə və rayonların Azərbaycana qaytarılması prosesi başa çatana qədər bütün stansiyalar işğalçılar tərəfindən talan edilib və ya dağıdılıb.

Paralel olaraq, işğal olunmuş ərazilərdə istifadə oluna biləcək alternativ enerji mənbələrinin növlərinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində işlərə başlanılıb. Azərbaycan prezidenti artıq bu əraziləri “yaşıl enerji” zonası adlandırılıb. Planlaşdırılır ki, pilot layihə - Zəngilanda ilk “ağıllı kənd” məhz belə bir elektrik enerjisi mənbəyi ilə təmin ediləcək.

Dövlət başçısı ərazilərdə bərpa edilən enerji potensialından danışanda arzuları bölüşür, konkret məlumatlardan, faktlardan çıxış edir. Artıq ilkin tədqiqatlar aparılıb və ümidverici nəticələr əldə edilib.

Sübut edilmişdir ki, Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi bərpa edilən enerji mənbələri ilə zəngindir və hidroenergetika, günəş, külək, bioenergetika və geotermal enerjinin inkişafı üçün şərait vardır. İlkin hesablamalara görə, regionun potensialı 4000 meqavatdan çox günəş enerjisi və 500 meqavata qədər külək enerjisidir. Günəş enerjisi baxımından ən perspektivli rayonlar Zəngilan, Cəbrayıl, Qubadlı, Füzuli, Laçın və Kəlbəcər rayonları seçilib. Bundan əlavə, Laçın və

Kəlbəcər rayonlarında bəzi yerlər külək enerjisinin inkişafı üçün əlverişlidir (Musayev A. 2021).

Regionun hidroenergetika potensialı hamıya məlumdur - Azərbaycanın daxili su ehtiyatlarının 25 faizi Qarabağda cəmləşib. Bu, işğalçı tərəfindən yandırılmış səhraya çevrilmiş mübarək torpaqdır. İşğal illərində ermənilər tərəfindən bir dənə də olsun mühüm obyekt tikilməyib, separatçılar hələ sovet dövründə Azərbaycan tərəfinin tikdirdiyi su elektrik stansiyalarından elektrik enerjisi verilib. İndi Azərbaycan öz torpaqlarını azad etdikdən sonra Qarabağın ermənilər yaşayan bir hissəsində ciddi elektrik enerjisi qıtlığı yaranıb, çünki separatçıların yeganə enerji təchizatı mənbəyi - Sərsəng Su Elektrik Stansiyası qalıb ki, bu da şübhəsiz ki, tezliklə ölkənin enerji sisteminə inteqrasiya olunacaq.

Bu arada enerji infrastrukturunun bərpa prosesi davam edir. Bu, böyük investisiyalar, ölkə rəhbərliyinin siyasi iradəsi və böyük məharət tələb edən nəhəng işdir (Əsgərova M. 2021).

Azərbaycan Füzuli, Ağdam, Qubadlı və Kəlbəcər rayonlarında İtaliyanın “Ansaldo” şirkətinin müasir avadanlıq və texnologiyaları ilə təchiz olunacaq 110 kilovoltluq beş paylayıcı yarımstansiyanın tikintisini planlaşdırır. “Azərenerji” ASC ilə “Ansaldo Energia” arasında müqavilə ötən il dekabrın 18-də imzalanıb. Müqaviləyə əsasən, italyanlar işğaldan azad olunmuş ərazilərdə enerji infrastrukturunun yaradılmasına töhfə verəcəklər. Artıq Şükürbəylidəki yarımstansiyadan Şuşa şəhərinə qədər olan 75 kilometrlik ikiillik “Şuşa-1” və “Şuşa-2” elektrik xəttinin tikintisinə başlanılıb. İki yüksək gərginlikli elektrik xəttinin olması işğaldan azad edilmiş Şuşanın fasiləsiz enerji təchizatını təmin edəcək.

Ümumilikdə Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Füzuli, Laçın, Şuşa, Ağdam və Kəlbəcər rayonlarında 308 km uzunluğunda elektrik xəttinin çəkilməsi nəzərdə tutulur ki, bunun da nəticəsində 110 kilovoltluq vahid şəbəkə yaradılacaq.

Prezident İlham Əliyev 2020-ci ilin sonlarına dair hökumətlə müşavirədə deyib: “Bu region yaşıl enerji zonası olaraq bütün dünya üçün nümunə olacaq. Biz bütün dünyaya göstərəcəyik ki, biz təkcə bu əraziləri bərpa etməmişik - mən buna

heç bir şübhəniz olmasın - həm də onları planetin ən gözəl yerlərindən birinə çevirdi.”

2.2. Azad edilmiş ərazilərdə sənayenin xammal bazası və onun təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsi imkanları

Hasilat neft-qaz və mədənçıxarma sənayesinə gəldikdə isə iqtisadi dövriyyə mineral-xammal bazasının inkişafının bütün mərhələlərində - istismardan əvvəlki, istismar və istismardan sonrakı dövrlərdə yer təkindən istifadəçilərin hərəkətlərinin məcmusudur. Belə ki, mineral-xammal bazasının təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsinin qiymətləndirilməsi yerin təkindən istifadəçi tərəfindən istehsal bazasının formalaşdırılması üzrə reallaşan tədbirlər və onların ehtiyatların və ehtiyatların mövcud strukturunda əks etdirilən nəticələri ilə təyin olunur.

Konkret təbii sərvətlərə tələbat yer təkindən istifadəçilərin yer təkindən istifadə hüququ üçün lisenziyalar əldə etməklə onlara çıxış əldə etmək marağı ilə müəyyən edilir. İstifadəçilərinin (investorlarının) motivasiyası xammal bazarındakı vəziyyəti, xammal bazarlarının nəqliyyat əlçatanlığını, lazımi texnologiyaların mövcudluğunu, inkişaf infrastrukturunu, inkişaf tapşırığına nail olmaq üçün maliyyə resurslarının və kadrların kifayət qədər olmasını nəzərə alır. Yerin təkindən istifadəçi üçün inteqrasiya meyarı müəyyən bir faydalı qazıntı növünün işlənməsinin iqtisadi səmərəliliyidir.

Bu və ya başqa faydalı qazıntı növünə tələbatın əsas indikativ göstəricisi köçürülənlərin paylanmış məhsula nisbətidir. Neft ehtiyatları üzrə bu göstərici 94% təşkil edir.

İstehsalın mövcudluğu mineral-xammal bazasının təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsinin səmərəliliyinin göstəricisidir. İstənilən yer təkinin istifadəçisi planlaşdırılan hasilat səviyyəsinə nail olmağı qarşısına məqsəd qoyur ki, ilkin olaraq işlənmiş yataqların istismar olunmuş ehtiyatlarının cəmi, sonra isə sənayenin işlənməsi üçün hazırlanmış ehtiyatların və kəşf edilmiş yataqların, perspektivli və proqnozlaşdırılan ehtiyatların ardıcıl cəlb edilməsi hesabına əldə edilə bilər (Əsgərova M. 2021).

Müəssisələrin istehsalatla təminat dərəcəsinin qiymətləndirilməsi paylanmış yer təkli fondunun ehtiyatlarının və ehtiyatlarının bütün kompleksini nəzərə almalı və geoloji kəşfiyyat məsələlərinin mərhələlərinə uyğun gələn ardıcılıqla resurs obyektlərinin bütün qrupları üçün kumulyativ olmalıdır: işlənmiş yataqlar - sənaye işlənməsi üçün hazırlanmış və kəşf edilmiş yataqlar (o cümlədən güvələnmiş yataqlar) - dərin qazma üçün hazırlanmış perspektivli ehtiyatlar - kəşfiyyat tədqiqatlarının nəticələrinə əsasən təyin edilmiş tələlərin proqnozlaşdırıcı lokallaşdırılmış ehtiyatları - lokallaşdırılmamış proqnozlaşdırıcı ehtiyatlar.

Ehtiyatların və müxtəlif qruplarına görə mövcudluğun hesablanması onların sənaye kateqoriyalarının ehtiyatlarına azaldılması nəzərə alınmaqla reallaşır, bunun üçün təxmin edilən ehtiyatlardan tədricən azalan qeyri-lokal resurslara çevrilmə amillərindən istifadə olunur ki, azalmanı əks etdirir. Bu əmsallar investorun geoloji riskinin ölçüsü ilə tərs mütənasibdir.

Resurs obyektlərinin müxtəlif qrupları üzrə qiymətləndirilən istehsalın təhlükəsizliyinin göstəriciləri istehsalın səviyyəsini saxlamaq üçün mineral-xammal bazasını işlənməyə cəlb etmək baxımından müəssisələrin səmərəliliyini əks etdirir. Müəssisələri xarakterizə edən mühüm göstərici istehsalın sahə ehtiyatları ilə təminatının dəyəridir. Gələn şirkət üçün mayenin profilini qiymətləndirərək, şaquli inteqrasiya edilmiş neft və qaz şirkətlərinin* misalından istifadə edərək bunu nəzərdən keçirək.

Mövcud təcrübədə mineral ehtiyatların sənaye dövriyyəsinə cəlb olunma dərəcəsi onların sənaye inkişaf dərəcəsi ilə müəyyən edilir, sənaye inkişafının müxtəlif dərəcələrinə malik yataqların qrupları üzrə bölgüsüdür. Müxtəlif növ faydalı qazıntılar üçün resurs bazasını xarakterizə edərkən yaxın, lakin eyni olmayan sənaye inkişaf dərəcələrindən istifadə olunur.

Sənaye dövriyyəsində iştirak dərəcəsinin qiymətləndirilməsi ən geniş şəkildə neft, qaz və komponentlərin, o cümlədən qaz kondensatının ehtiyatları üçün tənzimlənir. Ehtiyatların iki mərhələli təsnifatı verilmişdir. Birinci mərhələdə ehtiyatlar iki əsas kateqoriyaya bölünür - paylanmış və bölüşdürülməmiş yer təkli fondları.

Belə ki, bölüşdürülməmiş yer təki fonduna təyinatı və işlərinin növü sonradan hasilatı aparılmadan karbohidrogen yataqlarının axtarışı və qiymətləndirilməsi məqsədi ilə geoloji kəşfiyyatı nəzərdə tutan NP tipli lisenziyalar, daha doğrusu, onların bir hissəsi daxildir. NP tipli lisenziyaların bir hissəsi aşkar edilmiş yataqların sonrakı işlənməsini nəzərdə tutur və paylanmış yer təki fonduna aiddir. Məqalə müəllifinin fikrincə, belə bölgü süni xarakter daşıyır və həm “Yerin təki haqqında” qanunun mahiyyətinə, həm də formalaşmış təcrübəyə ziddir.

Faydalı qazıntı ehtiyatlarının bölgüsünə əsaslanan təsvir edilən yanaşma resurs bazasının işlənməyə cəlb olunmasının qiymətləndirilməsi imkanlarını süni şəkildə daraldır.

Yataqların lisenziyasız hissələri yataqların sənaye işlənməsi dərəcəsinə görə bölünür: işlənmiş yataqlar (işlənməmiş laylar) və işlənməyən yataqlar (sənaye işlənməsi üçün hazırlanmış və kəşfiyyat edilmiş). Ümumiyyətlə, bu obyektlərin xüsusi qrupa aid edilməsinin səbəbi yer təkindən istifadəçinin yer təki sahəsinin hüdudlarını onun artırılması istiqamətində dəyişmək imkanı ilə müəyyən edilir.

“Sərhədləri lisenziyalı sahələrdən kənara çıxan təxmin edilən obyektlərin (yataqların) ehtiyatlarını uçota almaq üçün neft, qaz və səmt faydalı qazıntıların və onların tərkibində olan ehtiyatları müəyyən edilir.

Tam lisenziyasız yataqlar işlənmiş, sənaye işlənməsi üçün hazırlanmış, kəşfiyyat edilmiş və güvənilmiş yataqlara bölünür. Tələlər dərin qazma üçün hazırlanmışlara bölünür və kəşfiyyat tədqiqatlarının nəticələrinə əsasən müəyyən edilir. Karbohidrogen ehtiyat bazasının işlənməyə cəlb olunma dərəcəsinə görə strukturlaşdırılmasında yığılmış və cari hasilatın, ehtiyatların və ehtiyatların müxtəlif qiymətləndirmə obyektləri arasında bölüşdürülməsi nəzərə alınır.

Ehtiyatların mövcudluğu (yaxud ehtiyatların çoxluğu) “istehsalın inkişafı və ehtiyatların doldurulması zərurəti”nin perspektivlərini müəyyən edən və nəticədə kəşfiyyat işlərinin həcmninə və istiqamətlərinin müəyyən edilməsində əsas göstəricidir.

Qarşıya qoyulan vəzifələrdən asılı olaraq ehtiyatların mövcudluğunun qiymətləndirilməsi obyektləri yataqlar, lisenziyalı ərazilər, müəssisələr, regionlar və bütövlükdə ölkələrdir.

Müəssisələrin istehsal əmsalı ilin sonuna müəssisənin balansında olan paylanmış yer təkli fondunun sənaye kateqoriyaları üzrə çıxarıla bilən ehtiyatlarının cəminin müəssisənin cari ildəki istehsalına nisbəti kimi hesablanır. Dövlət Ehtiyatları Balansında NP tipli lisenziyaların əsas hissəsi (çıxarma hüququ olmadan) ayrılmamış yer təkli fonduna aid edildiyi üçün bir müəssisə çox vaxt iki təminat dəyəri ilə xarakterizə olunur (Rüstəm K. 2021).

Hasilatın perspektivli olması işlənməyə çıxarılan yataqların bütün ehtiyatlarının, eləcə də yataqların kəşf edilməmiş rezervuarlarının perspektiv ehtiyatlarının nəzərə alınmasını nəzərdə tutur. İşlənmiş yataqların kəşf edilməmiş laylarının ehtiyatlarının (sənaye kateqoriyaları və azaldılmış) və azaldılmış perspektiv ehtiyatlarının dəyərinin onların cari istehsalına nisbəti kimi hesablanır. Sənaye kateqoriyaları üzrə ehtiyatlar əsasında hesablanan perspektiv tədarük neft (qaz) hasilatı bazasının - işlənməyə verilən layların istehsal potensialını xarakterizə edir; azaldılmış ehtiyatlar və ehtiyatlar nəzərə alındıqda, yataqların əlavə kəşfiyyatı hesabına onun artımının mümkünlüyüdür.

Proqnozun mövcudluğu paylanmış yer təkli fondunun bütün yataqlarının istehsalı üçün ehtiyatların (o cümlədən azaldılmış ehtiyatlar və azaldılmış perspektiv resurslar) mövcudluğunu müəyyən edir. İşlənmiş, sənaye işlənməsi üçün hazırlanmış, kəşf edilmiş və gübrələnmiş yataqların aşkar edilməmiş laylarının bütün ehtiyatlarının (sənaye kateqoriyaları və azaldılmış) və azaldılmış perspektiv ehtiyatlarının bütün dəyərinin onlarda mövcud istehsala (işlənmiş, sənaye üçün hazırlanmış) nisbəti kimi hesablanır. Proqnozun mövcudluğu paylanmış yer təkli fondunun bütün yataqlarının istehsal potensialını xarakterizə edir. Həm ərazilər (su əraziləri), həm də hasilat müəssisələri üçün qiymətləndirilir. Sənaye kateqoriyalarının ehtiyatlarının dəyəri əsasında hesablanan proqnozlaşdırılan mövcudluq analitik cədvəllərdə verilən ilə eynidir.

Lokallaşdırılmış obyektlərin mövcudluğu aşkar edilmiş yataqların ehtiyatları və ehtiyatları, habelə dərin qazma üçün hazırlanmış paylanmış yer təki fondunun tələləri ilə hasilatın olmasını səciyyələndirir. Yataqların və perspektivli tələlərin aşkar edilməmiş laylarının ehtiyatlarının (sənaye kateqoriyaları və azaldılmış) bütün dəyərinin və azaldılmış perspektiv ehtiyatlarının işlənmiş, sənaye işlənməsi üçün hazırlanmış və kəşf edilmiş yataqlarda cari istehsala nisbəti kimi hesablanır. Lokallaşdırılmış obyektlərin mövcudluğu bütün yataqların istehsal potensialını və paylanmış yer təki fondunun perspektivli tələlərini əks etdirir. Həm ərazilər (su əraziləri), həm də hasilat müəssisələri üçün qiymətləndirilir. Bölüşdürülmüş yer təki fondunun təhlükəsizliyi bütövlükdə istehsalın hamı tərəfindən təhlükəsizliyini xarakterizə edir.

Ehtiyatların (sənaye kateqoriyaları və azaldılmış) bütün dəyərinin, yataqların aşkar edilməmiş rezervuarlarının azaldılmış perspektiv ehtiyatlarının və paylanmış yer təki fondunun sahələrinin proqnozlaşdırılan lokallaşdırılmış və lokallaşdırılmamış ehtiyatlarının perspektiv tələlərinin cari istehsalata nisbəti kimi hesablanır. Bütövlükdə paylanmış yer təki fondunun təhlükəsizliyi həm ərazilər (su əraziləri), həm də hasilat müəssisələri üzrə qiymətləndirilir.

Potensial təminat paylanmış yer təki fondunun ehtiyatları və ehtiyatları, habelə lisenziyasız hissələri ilə istehsalın təhlükəsizliyini xarakterizə edir. Ehtiyatların (sənaye kateqoriyaları və azaldılmış) bütün dəyərinə, yataqların aşkar edilməmiş laylarının azaldılmış perspektiv ehtiyatlarına və paylanmış yer təki fondu sahələrinin proqnozlaşdırılan lokallaşdırılmış və lokallaşdırılmamış ehtiyatlarının perspektiv tələlərinə, sənaye kateqoriyaları ehtiyatlarına nisbəti kimi hesablanır. paylanmış yer təki fondunun işlənmiş, sənaye işlənməsi üçün hazırlanmış və kəşfiyyat edilmiş yataqlarında lisenziyasız su anbarlarının və onların lisenziyalı yataqların hissələrinin azaldılmış, azaldılmış perspektiv ehtiyatlarının cari istehsala qədər. Ərazilər (su əraziləri) üçün potensial təhlükəsizlik qiymətləndirilir. Bəzi hallarda ondan müəssisələr öz resurs bazasının genişləndirilməsi üzrə tədbirləri planlaşdırarkən istifadə edə bilərlər.

Regional ianə hasilatın regionun paylanmış və bölüşdürülməmiş yer təki fondlarının bütün ehtiyatları və ehtiyatları ilə təmin olunmasını xarakterizə edir. Bölüşdürülmüş yer təki fondunun ehtiyatlarının (sənaye kateqoriyaları və azaldılmış), azaldılmış perspektiv və proqnoz ehtiyatlarının bütün dəyərinin işlənmiş, sənayenin işlənməsi üçün hazırlanmış və kəşf edilmiş yataqlardakı cari istehsalata nisbəti kimi hesablanır. Regional təhlükəsizlik yalnız ərazilər (su əraziləri) üçün qiymətləndirilir.

İlkin hesablanmış ehtiyatların, perspektiv və proqnoz ehtiyatlarının sənaye kateqoriyalarının ehtiyatlarına köçürülməsi imkanlarını nəzərə alaraq artan obyektlər toplusu üçün istehsalın mövcudluğunun qiymətləndirilməsi resurs bazasına və ehtiyatlara tələbat haqqında etibarlı informaisya əldə etməyə imkan verir.

Neft (qaz) hasilatı bazasının inkişafı üzrə tədbirlərin planlaşdırılması üçün fərqlənən obyekt qruplarının istehsal təhlükəsizliyinin artmasına potensial töhfə haqqında məlumatın olması vacibdir.

Aparılan fəaliyyətlər son nəticəyə - işlənmiş layların sənaye kateqoriyalarının çıxarıla bilən ehtiyatlarının məcmusu kimi anlaşılan neft (qaz) hasilatı bazasının artırılmasına yönəlib.

Yuxarıda göstərilən yanaşmalara uyğun olaraq faydalı qazıntıların resurs bazasının qiymətləndirilməsi mineral-xammal bazasına tələbatın və onun iqtisadi dövriyyədə iştirakının xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin etibarlılığını artırmağa, müxtəlif üsullarla hasilatın mövcudluğunu qiymətləndirməyə imkan verir. resurs obyektləri qrupları və istehsal bazasının inkişafı üzrə optimal tədbirlər kompleksini müəyyən edir. Əldə edilən nəticələr istifadə edilə bilər:

- regionlar və şirkətlər kontekstində sənayenin inkişafı üçün hazırlanmış fond və kəşf edilmiş yataqlar tərəfindən müxtəlif növ faydalı qazıntıların çıxarılmasının mövcudluq dərəcəsinin qiymətləndirilməsi;

- faydalı qazıntıların hasilatı vergisi baxımından təbii sərvətlərin işlənməsindən vergi daxilolmalarının formalaşması perspektivlərinin qiymətləndirilməsi;

- axtarış obyektləri fondunun potensialının və onun məkan bölgüsü xüsusiyyətlərinin, o cümlədən ayrılmış və ayrılmamış yer təki fondları çərçivəsində qiymətləndirilməsi;
- cari əsaslarla yerin təkindən istifadə hüququ üzrə tenderlərin və hərracların əsaslandırılması;
- bölüşdürülməmiş yer təki fondunun resurs qiymətləndirilməsi və resurs potensialının sənayenin inkişafında müxtəlif dərəcəli cəlb olunmuş obyektlər qrupları üzrə bölgüsü xüsusiyyətləri;
- büdcə vəsaiti hesabına regional tədqiqatların aparılması zərurətinin və gözlənilən nəticələrin əsaslandırılması;
- büdcə hesabına istinad-parametrik qazma işlərinin aparılması zərurətinin əsaslandırılması.

2.3. Azad edilmiş ərazilərdə sənaye sahələrinin inkişafı ilə bağlı mövcud problemlər

Ermənistanın sərhəddə vəziyyətin sabitliyini pozmaq üçün bütün uğursuz cəhdlərinə baxmayaraq, işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpa və onların iqtisadi potensialından istifadə etmək üçün Azərbaycanın başladığı işlər bütün sürətlə davam edir. İki iqtisadi rayonda - Şərqi Zəngəzur və Qarabağ minalar təmizləndikcə əsas infrastruktur yaradılır - enerji, qaz və su xətləri çəkilir, yollar çəkilir. Əsas odur ki, mütəxəssislər getdikcə daha çox torpaq sahələrinin kənd təsərrüfatında istifadəyə yararlılığını və ya sənaye obyektlərinin tikintisi və s.

Məlumdur ki, Qarabağda iqtisadiyyat altı əsas istiqamət üzrə inkişaf edəcək: aqrar biznes, qida sənayesi, mədənçıxarma, yaşıl enerji, logistika və turizm. Bəli, işğaldan azad edilmiş torpaqlar demək olar ki dağıdılıb, işğalçılar son 30 ildə qeyri-qanuni istifadə edilən o bir neçə təsərrüfatları belə dağıdıblar, minaları talayıblar, ekoloji terror törədiblər, bəzi su anbarlarında suyu korlayıblar. Hər halda, inventarlaşdırma işləri davam etdirilir və çox güman işğalçılar tərəfindən dəymiş maddi ziyanın məbləği barədə ətraflı hesabat hazırlanacaq (<http://iqtisadiislahat.org>, www.ecoreform.az/).

Bir sözlə, çox şeyin yenidən qurulmalı, sıfırdan yaradılmalı olduğu artıq məlumdur. Amma bu torpaqlar ilk növbədə Azərbaycan torpaqlarıdır və buna uyğun olaraq onların potensialı bizim mütəxəssislərə yaxşı məlumdur - böyümək üçün nə əkmək olar, işləmək üçün nə tikmək olar. Tamamilə yeni olan sahələr var - yaşıl enerji, “ağıllı” şəhər və kəndlərin yaradılması. Amma qalanları üçün, iqtisadi idarələrin bəyanatına əsasən, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur üçün ənənəvi olan istiqamətlərə üstünlük veriləcək. Beləliklə, məlumdur ki, Qarabağda kənd təsərrüfatı o qədər inkişaf etmişdi ki, Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmnin az qala üçdə birini təşkil edirdi.

Kənd Təsərrüfatı Naziri bir müddət əvvəl bildirdiyi kimi, artıq ərazilərdə kənd təsərrüfatının dirçəldilməsi üçün tədbirlər planının hazırlanmasına başlanılıb. Kənd təsərrüfatı biznesinə 200 min hektar əkin sahəsi, otlaqlar, həmçinin on minlərlə hektar istifadəsiz torpaqlar cəlb olunacaq. Başlamaq üçün torpağı təhlil etmək, onu təmizləmək və hazırlamaq, suvarma sistemlərinin işini bərpa etmək, müəyyən bitkilərin əkilməsi üçün hansı sahənin daha əlverişli olduğunu, hansının otlaq və heyvandarlıq təsərrüfatlarına verilə biləcəyini müəyyən etmək lazımdır (Rüstəm K. 2021).

Şərqi Zəngəzurda və Qarabağda konkret olaraq nə yetişdirilə bilər? Buradakı torpağın ilkin olaraq münbit olması və istənilən növ bitkiçiliklə məşğul olmağa imkan verməsi danılmaz faktdır. Buğda, pambıq, tütün, üzüm, kartof, tərəvəz və göyərti - bütün bunlar böyüyüb öz bəhrəsini verdi, yerli sakinlərə bolluq və bolluq içində yaşamağa imkan verdi. Üstəlik, Qarabağ torpaqlarında yetişdirilən məhsullar həmişə yüksək keyfiyyətli və məhsuldar olub. Bu sahələrin dirçəldilməsi bütün ölkə üzrə aqrar sahənin inkişafına yaxşı kömək olacaq.

Məlumdur ki, Azərbaycan özünü taxılla, ilk növbədə buğda ilə maksimum dərəcədə təmin etməyə çalışır. O cümlədən, taxıl idxalının ƏDV-dən azad olunma müddəti uzadılıb, ərzaq buğdası ehtiyatlarının formalaşdırılmasının yeni mexanizmi yaradılır, suvarma sistemində islahatlar aparılır, təsərrüfatların texniki təchizatı yaxşılaşdırılır. Bu məsələnin ərzaq təhlükəsizliyi baxımından nə dərəcədə aktual olduğunu pandemiya böhranı göstərdi, buna görə də bir sıra iri taxıl ixracatçıları

buğdanın xaricə satışına kvota tətbiq etdilər və gömrük rüsumlarını artırdılar. Nəticə göz qabağındadır - dünyada taxılın qiymətində yüksək volatillik mövcuddur ki, istehlak bazarının bir çox seqmentlərində inflyasiya proseslərini dartıb çıxarıb. Bu, Azərbaycan üçün nə deməkdir? Rəsmi statistikaya görə, bu ilin yanvar-may aylarında Rusiyadan ölkəyə 100 milyon ABŞ dolları dəyərində 392,2 min ton buğda idxal edilib. Və onun qiyməti demək olar ki, 34% artdı (<http://iqtisadiislahat.org>, www.ecoreform.az/).

Təbii ki, bu, Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün arzuolunmaz tendensiyadır, ona görə də fermerləri Şərqi Zəngəzurun və Qarabağın münbit torpağında yenidən buğda səpməyə həvəsləndirmək xarici böhranların ölkənin daxili istehlak bazarına və qiymətlərin formalaşmasına təsirinin qarşısının alınmasına mühüm töhfə verə bilər.

İşğalçılar son 30 il ərzində buğda sahələrinin bir hissəsini istifadə etməyə davam etdilər. Verilən məlumata görə, orada, xüsusilə Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan rayonlarında on minlərlə hektar sahədə buğda səpilib. Ermənistan işğal etdiyi torpaqlarda ildə 90 min ton buğda toplayırdı. Ermənistan tərəfindən buğda istehsalının ümumi həcmi işğal olunmuş bu torpaqlarda yetişdirilənlərlə birlikdə 190 min ton olub. Bu məhsulun yarısını bizim torpaqlarımızda yığıblar. Bu, torpaqlarımızın qanunsuz istismarıdır.

Yeri gəlmişkən, bu ziyana işğalçıların günahı ucbatından gərginliyin daim artması və atəşkəs rejiminin pozulması nəticəsində baş verən sərhədyanı rayonlarda əkin işlərinin məcburi dayanmasını, məhsul itkisini də əlavə etmək olar. Bu ərazilərin bu gün davam edən səpin üçün nə dərəcədə uyğun olduğunu görmək qalır.

Meyvə bağları - işğaldan əvvəl demək olar ki, qarabağlıda olub və su hövzələrinin yaxınlığı səbəbindən onlara qulluq etmək çox iş tələb etmirdi. Əgər kifayət qədər “şiltaq” meyvə işğalçılar tərəfindən “hər şeyin və hamının” vəhşicəsinə məhv edilməsindən sonra sağ qala bildisə, o zaman ixraca kifayət qədər tələbat olan bağçılıq sahəsinin nə qədər yaxşı inkişaf etdirilə biləcəyini təsəvvür etmək olar. Həmçinin, hələ sovet dövründə bu ərazilərdə üzümçülük məhsullarının

xüsusi çəkisi kifayət qədər yüksək idi - 32%-ə qədər. Azərbaycan hakimiyyəti də müstəqillik qazandıqdan sonra onun inkişafına diqqət yetirir. O cümlədən, üzümçülüğün inkişafı üzrə uzun müddətə nəzərdə tutulmuş Dövlət Proqramı icra edilir, meyvə bağları və plantasiyalar ildən-ilə genişləndirilir. Sənayenin inkişafı üçün dövlət subsidiyaları tətbiq edilir.

Deməli, Şərqi Zəngəzurda və Qarabağda plantasiyaların üzümçülüğün ümumi balansına daxil edilməsi sənayenin və emal sənayesinin əlaqəli sahələrinin ümumi inkişafı üçün çox yaxşı stimül olacaq. Bununla belə, plantasiyaların çoxunu təzədən salmaq lazım gələcək... Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl rayonlarına gedəndə gördüm ki, üzüm bağlarımızın çoxu dağıdılıb, orada köhnə şpallar qalıb. Mütəxəssislərin fikrincə, sadalanan rayonlarla yanaşı, Ağdərə və Zəngilanda da üzümçülük inkişaf etdirilə bilər.

Həmçinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında ipəkçilik, pambıqçılıq və tütünçülük ənənəvi və uğurla inkişaf etmiş, lakin işğal zamanı keçmiş təsərrüfatlardan praktiki olaraq heç nə qalmamışdır. Daha mürəkkəb aqrotexniki yanaşma sayəsində bu plantasiyaların canlandırılması asan olmayacaq. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu sahələrin hər biri də bu gün dövlətin ciddi nəzarətindədir, kənd təsərrüfatı elminin və texnologiyasının müasir nailiyyətlərindən istifadə etməklə sıfırdan təsərrüfatların yaradılması sxemləri müəyyən edilib. Əsas odur ki, torpağı hazırlamaq və suvarma qurmaqdır (<http://iqtisadiislahat.org>, www.ecoreform.az/).

Hamıya məlumdur ki, Şərqi Zəngəzurda və Qarabağda heyvandarlığın inkişafı üçün əla iqlim və təbii şərait vardır. İşğaldan əvvəl bu rayonların təsərrüfatları Azərbaycanda istehsal olunan bütün ət məhsullarının 15%-ə qədərini, südün 17%-dən çoxunu, yumurtanın 4%-ni və yunun təxminən 20%-ni verirdi. Həmin dövrlərdə mal-qaranın 15%-dən çoxu bu rayondan, 19%-i isə xırdabuynuzlu heyvanlardan gəlirdi. Laçın, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl və Kəlbəcər - burada heyvandarlıq kənd təsərrüfatında dominant rol oynamış, yerli büdcənin əhəmiyyətli hissəsini təşkil etmişdir. Amma başqa rayonlarda da - Xocavənddə, Şuşidə, Zəngilanda, Qubadlıda, Xocalıda, bir sözlə, demək olar ki, heyvandarlıq fermaları

var idi. Artıq bu təsərrüfatların dirçəldilməsi və heyvandarlığın ölkə üzrə ümumi sayının 18 faizinə çatdırılması üçün konkret məqsədlər var. Müxtəlif hesablamalara görə, bu təsərrüfatların potensialı 40-45 min ton ət və 200 min ton süd təşkil edə bilər. Azərbaycanda ətə özünü təminatmə səviyyəsi 83 faizə yaxın, südlə isə 86 faiz təşkil edir, qonşu ölkələrdən idxal olunur, o zaman Şərqi Zəngəzur və Qarabağ üzrə qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq 100-ə çatmağa imkan verəcək. Hər iki seqmentdə % səviyyəsi və ideal olaraq hətta yaxşı ixrac elementi yaradır. Xatırladaq ki, qoyunçuluq və arıçılıq təsərrüfatlarının Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş Kəlbəcər rayonuna köçürülməsinə artıq başlanılıb. Həmçinin rayonda artıq ilk arıçılıq təsərrüfatları yaranıb - arıçılığın potensialı da kifayət qədər yüksəkdir. Yekun olaraq qeyd edirik ki, işğal zamanı rayonun kənd təsərrüfatı sahəsinə dəymiş ziyan milyardlarla dollar təşkil edir. Ekoloji terror, infrastrukturun dağıdılması - iqtisadi rayonların keçmiş aqrar şöhrətinin dirçəliş vaxtına təsir edir. Bununla belə, ilk tumurcuqlar artıq oradadır və yer əsl sahiblərinin qayğıkeş əllərində mütləq sağalacaq və yenidən canlanacaqdır.

Milli prioritetlər, həmçinin nəticələrə əsaslanan büdcə və orta müddətli xərclər çərçivəsi strateji idarəetməni gücləndirir. Qlobal iqtisadi inkişaf dövrünə uyğun olaraq, Azərbaycan da böhrandan adaptasiya dövrünə keçir və münaqişə və pandemiyadan sonrakı gündəliyi müəyyənləşdirir. Məhsuldarlıq öz növbəsində institusional islahatlar, texnoloji innovasiyalar, bazara çıxış eyni zamanda insan kapitalının təkmilləşməsi ilə bağlıdır. Nobel mükafatı laureatı Pol Kruqman qeyd olunur ki, “əmək məhsuldarlığı hər şey deyil, lakin uzunmüddətli perspektivdə demək olar ki, hər şeydir”. Yaradıcı və həvəsləndirici mühit insan kapitalını daha dəyərli edə bilər, həmçinin İnsan Kapitalı İndeksini və İnsan İnkişafı İndeksini yaxşılaşdırmağa bilər. Deməli, insan kapitalını artırmaqla əmək məhsuldarlığı hesabına iqtisadi artıma təsir etmək imkanımız var. Azərbaycanda ümumi faktor məhsuldarlığı mənfi hissədə olmasa da, onun artım potensialı böyükdür. Belə ki, əlverişli mühit iqtisadi artımı dəstəkləmək üçün daha böyük imkanlara malikdir. Koreya, Yaponiya, Sinqapur kimi ölkələrin düzgün təcrübəsi onu göstərir ki, əlverişli mühit sayəsində məhdud resursları belə iqtisadi artıma çevirmək olar. Eyni

zamanda, məhkəmə-hüquq sistemində milli prioritetlərə uyğun olaraq və dövlət təsisatlarında islahatların davam etdirilməsi, o cümlədən dövlət stimullarının əhatə dairəsinin və səmərəliliyinin çoxaldılması nəzərdə tutulur.

- Belə ki, milli prioritetləri əhatə edən sənəddə iqtisadiyyatın “hərəkətedici qüvvələri” anlayışı var. Bunun səbəbi nədir?

Bununla yanaşı, iqtisadiyyatı şaxələndirərkən bu xüsusiyyətləri, yəni istehsal, əmək gəlirləri, məşğulluq və əlavə dəyəri nəzərə almalı və optimallaşdırmaya doğru getməliyik. Milli iqtisadiyyat qurarkən resurslarımız, coğrafiyamız, qlobal tendensiyalar və yerli şərait, eləcə də ənənələr və perspektivlər nəzərə alınmalıdır. Milli prioritetlərdə qeyd olunan iqtisadi suverenliyi təmin etmək üçün ÜDM-in tərkibində xarici komponenti - məsrəfləri (girişləri) optimallaşdırmaq lazımdır.

- Hansı sənaye sahələrinin hesabına iqtisadi artım sürətləndirilə bilər?

Biz iqtisadi artımı təşviq edən sahələri diqqətlə seçməliyik. Misal olaraq, 84 sahə tikinti məhsullarından istifadə edir, tikinti sektorunun özü isə 44 sahənin məhsul və xidmətlərindən faydalanır. Beləliklə, tikinti sektoru elə bir halqadır ki, onun vasitəsilə bütün zənciri hərəkətə gətirmək, tələb və təklif yaratmaq olar.

Bu baxımdan Qarabağda tikinti bütün iqtisadiyyatı canlandırma bilər. Tikinti sektorunda məhsulun hər 3 manatına 1 manat ixrac olduğu üçün tikintidə istifadə edilən məhsul və xidmətləri imkan daxilində yerli istehsal hesabına təmin etməklə düzgün əlavə dəyər yaratmaq mümkündür. Tikinti sənayesi ilə yanaşı, istehsal sənayesi də eyni dərəcədə yuxarı və aşağı istiqamətlərdə fəaliyyət göstərmək qabiliyyətinə malikdir.

Əsasən texnologiyaları idxal etdiyimiz üçün bu sahədə downstream effekti üstünlük təşkil edir, əlavə olaraq texnologiyalar iqtisadi səmərəliliyi artırır. Aşağı axınında ticarət, maliyyə və bank sektoru, rabitə və informasiya xidmətləri, biznes, yuxarı axınında isə turizm ən böyük təsirə malikdir. Dəyər zəncirinin həlledici halqalarına daha çox diqqət yetirməklə, məqsədyönlü təsir vasitəsilə iqtisadi artımı təmin oluna bilər.

Hazırda CAAERC daxili resursların dəyəri əsasında bütün sahələrin rəqabət qabiliyyətini təhlil edir və sektorun digər sahələrə təsirini ifadə edərək dispersiya

effekti də hesablanır. İqtisadi təhlükəsizliyə təhlükə olmadığı halda rəqabət üstünlüyü olmayan sahələr dəstəklənməməlidir. Bunun müqabilində rəqabət üstünlüyü olan sektorları dəstəkləməklə, biz öz resurslarımızdan daha səmərəli istifadə edəcəyik və faydalarımızı maksimum dərəcədə artıracıq.

Hazırda qeyri-neft iqtisadiyyatı əsas “cazibə qüvvəsi” daxili tələbatdır, qeyri-neft ixracının ÜDM-ə nisbəti 5 faizə yaxındır, ÜDM-in yerdə qalan 95 faizi daxili tələblə bağlıdır. Bu baxımdan, beynəlxalq müqayisələr göstərir ki, ixrac potensialımız böyükdür və iqtisadiyyat rəqabətqabiliyyətliləşdikcə, xarici tələbin də rolu getdikcə artacaq.

Sinqapur və Maldiv adalarının təcrübəsi göstərir ki, uğurlu kiçik iqtisadiyyatlarda artımın sürücüsü xarici tələb – yəni ixrac olmalıdır. Çin kimi böyük iqtisadiyyatlarda isə miqyas iqtisadiyyatı daxili tələbin əsas sürücü olmasına imkan verir. Azərbaycan xarici bazarlara çıxmaqla artımı daha çox təmin edə bilər. Ölkənin mədənçıxarma, neft-kimya, nəqliyyat və logistika, emal sənayesi qlobal dəyər zəncirlərinə qoşulmaq daha perspektivli sayılır.

Azərbaycanın 2030-cu il olan hədəflərindən danışarkən əhalinin artımını da unutmamaq olmaz. BMT-nin proqnozlarına görə, 2030-cu ilə kimi ölkəmizin əhalisi 600 min nəfər çoxalacaq. Biz həm təbii ehtiyatlardan, həm də insan kapitalından daha səmərəli istifadəyə şərait yaratmalıyıq (Rüstəm K. 2021).

- Fiskal siyasət Azərbaycanın üzləşdiyi problemlərin həllində nə dərəcədə rolu var?

2020-ci ildə ştatlarda maliyyə gərginliyi yaradan COVID-19 pandemiyası ilə mübarizə dünya üzrə 14 trilyon dollar maliyyə dəstəyi göstərilib. Ötən il pandemiya qarşı mübarizə dünya üzrə dövlət büdcəsi kəsirinin ÜDM-ə olan nisbəti 11,8 faiz, neft hasil edən ölkələrdə isə 10,6-dır.

2021-ci ildə iqtisadi artımı bərpa etmək üçün stimullaşdırıcı tədbirlər öz əksini tapır. Məsələn, Kanada üç il ərzində 70-100 milyon dollar fiskal stimulaşdıracaq, Yunanıstan həmrəylik vergiləri və sosial sığorta haqları vasitəsilə iqtisadi artımı dəstəkləyəcək, Avstraliya isə JobMaker planını təqdim edir.

Qlobal meqatrendlərə uyğun olaraq Azərbaycanda qıtsadi artım və sosial rifah üçün fiskal ekspansiya davam edir. Lakin qlobal tendensiyalardan fərqli olaraq, ölkədə fiskal ekspansiya ən çox dövlətin maliyyə imkanları hesabına baş verir və məsələn, həmrəylik vergisinin tətbiqi ilə bağlı deyil. Digər tərəfdən, Azərbaycanda dövlət büdcəsi də ölkənin milli təhlükəsizliyinin və müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsinə töhfə verməlidir.

BVF-nin məlumatına görə, Azərbaycan 2020-ci ildə fiskal balansda İEO ölkələr və orta gəlirli sayılan ölkələr arasında ən böyük relaksiyanı həyata keçirib. 2020-ci ildə ÜDM-in 20%-nə çataraq Azərbaycanda məcmu fiskal yumşaldmanın ən yüksək göstəricisi qeyd olunub. Büdcənin yüngülləşdirilməsindən danışarkən biz dövlət xərclərinin artırılmasını və gəlirlərin azalmasını nəzərdə tuturuq. Təbii ki, Azərbaycan yaradılmış fiskal məkan hesabına bu göstərici üzrə lider mövqeyə nail olub. 40 inkişaf etməkdə olan və orta gəlirli ölkə arasında dövlət büdcəsindən ən çox istifadə edən Azərbaycan olub.

- İqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsi perspektivləri haqqında nə deyə bilərsiniz?

BVF-nin baş iqtisadçısı Gita Gopinath-ın yanaşmasına uyğun olaraq, peyvəndlərə erkən çıxış, eləcə də davamlı maliyyə stimulu və boş pul siyasəti qlobal iqtisadiyyatın bərpasında böyük rol oynayacaq. Azərbaycan peyvəndi tətbiq edən ilk ölkələrdən biri kimi fiskal ekspansiyanın və yumşaq pul siyasətinin davam etdirilməsini milli iqtisadiyyatın bərpası üçün ən uyğun “resept” hesab edir. Böyük subsidiyalar, təminatlar və tənzimləmələrdə dövlət dəstəyi, eləcə də dünyada olduğu kimi, əvvəlki böhranlar zamanı da alınan immunitet Azərbaycan banklarını böhrandan minimal itkilərlə çıxarıb. Lakin bu vəziyyət hər yerdə müşahidə olunmur. Məsələn, Yaponiya və Avropada pandemiya kontekstində kapitalın dəyərinin (öz kapitalının dəyəri) artması və kapitalın rentabelliyyətinin (ROE) azalması bank sektorunda gərginliyə səbəb olur. 2020-ci ildə Azərbaycanda biznes və istehlak kreditlərində cüzi də olsa azalma əsasən pandemiyanın təsiri ilə bağlı tələb məhdudiyətləri ilə bağlı olub.

- Dövlət maliyyəsi Qarabağın iqtisadi yüksəlişinə və yenidən qurulmasına necə təsir edəcək?

Dünya iqtisadiyyatında iqtisadi artımın əsas mənbəyi istehlak olduğu halda, Çində investisiya aparıcı rol oynayır. İstehlak yolu ilə artım dayanıqlı deyil, birdəfəlikdir, investisiya vasitəsilə artım isə daha davamlıdır. Azərbaycana dövlət və qeyri-dövlət sərmayələrinin cəlb edilməsi, xüsusən də Qarabağın yenidən qurulması davamlı iqtisadi artıma zəmin yaradır.

Mərkəzimizdə yaradılmış ekonometrik laboratoriyada aparılan təhlillər göstərir ki, 2021-ci ildə dövlət büdcəsi hesabına Qarabağa 2,2 milyard manatlıq investisiya qoyuluşu potensial qeyri-neft ümumi məhsulunu artıracaqdır. Bu nəticəni başa düşmək olar: əsas vəsaitlər - yollar, elektrik enerjisi, qaz və digər infrastrukturлар iqtisadiyyatın potensialını artırır. Lakin bu potensialın qeyri-neft ÜDM-ə təsiri daha vacibdir. Fakt budur ki, dövlət xərcləri təkcə ÜDM-i artırmır, həm də xalis ixracı azaldır, daha doğrusu, idxalı artırır və bununla da real ÜDM-ə təsirini azaldır.

III FƏSİL. QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA İNVESTİSIYA QOYULUŞLARININ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ NƏZƏRDƏ TUTULAN SAHƏLƏRİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

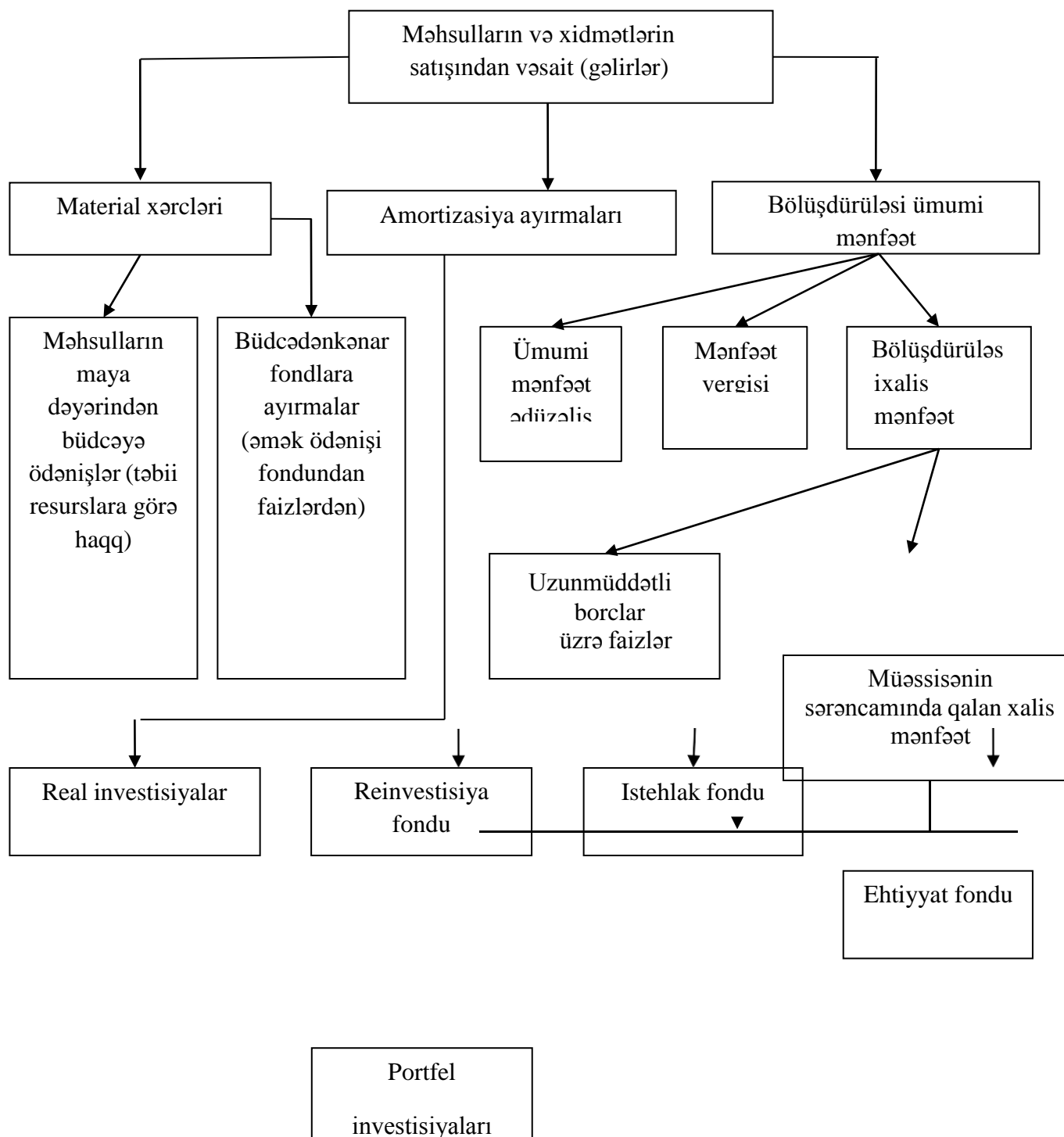
3.1. Müəssisələrdə hesabatın tərtib edilməsi prinsipləri təkmilləşdirilməsi istiqaətində görülmə tədbirlər

Hazırda ölkədə həyata keçirilən mühasibat uçotu və hesabat islahatı beynəlxalq standartlara uyğun istifadəçilər üçün faydalı informasiyaların yaradılmasına yönəlib. Beynəlxalq standartlardan istifadə edilməklə hazırlanan hesabatda şirkət haqqında daha geniş məlumatlar əksini tapır və maliyyə məlumatlarının şəffaflığını təmin edir. Təcrübədən göründüyü kimi, şirkət tərəfindən hesabatların hazırlanmasında beynəlxalq standartlardan istifadə edilməsi, birincisi, beynəlxalq kapital bazarlarına çıxış əldə etməyə imkan verir, ikincisi, daha sərfəli şərtlərlə maliyyə cəlb edə bilər. MHBS üzrə hesabat verən şirkət haqqında məlumatın həcmi potensial investorun maliyyələşdirmə ilə bağlı mümkün riskləri başa düşməsi və qiymətləndirməsi üçün kifayətdir. Beləliklə, ölkədəki şirkətlər tərəfindən maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarından istifadə maliyyələşdirmə mənbələri uğrunda mübarizədə onun rəqabət qabiliyyətini artıracaqdır (Abbasov Q.Ə. 2009).

Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları (BMHS) adətən “dünyanın əksər ölkələrində təsərrüfat subyektləri maliyyə hesabatlarının yaradılması üçün işgüzar əməliyyatların və maliyyə göstəricilərinin kvalifikasiyası, qiymətləndirilməsi, tanınması və açıqlanması üçün ümumi qəbul edilmiş qaydalar toplusu” kimi başa düşülür. Onlardan dünya şirkətlərinin əksəriyyəti tərəfindən iqtisadi qərarların düzgün qəbulu üçün şirkətə münasibətdə kənar istifadəçilər tərəfindən tələb olunan vahid hesabatların tərtib olunması üçün istifadə edilir.

Aşağıdakı şəkildə pul axınlarının hərəkətinin sxemi verilmişdir (sxem 3):

Sxem 3: Müəssisənin pul axınlarının hərəkətinin sxemi

Mənbə: <https://www.muhasibat.az/>

MHBS-nin əhəmiyyəti bazar iqtisadiyyatı şəraitində inteqrasiya əlaqələrinin inkişafı üçün maliyyə hesabatlarının dünyanın bütün ölkələrində bütün istifadəçilər tərəfindən qavranılması üçün hazırlanması məqsəduyğundur. Beynəlxalq standartların istifadəsi biznes və bütövlükdə dövlət üçün yeni fərsətlər yaradır.

MHBS-nin tətbiqi maliyyə hesabatlarının xarici və daxili istifadəçiləri üçün zəruridir: özəl şirkətlərdən, investordan və dövlət tənzimləyicilərinə qədər. İlk növbədə qərarların qəbulu üçün maliyyə məlumatlarının keyfiyyəti yüksələcək, həmçinin şirkətə kapital cəlb etmək üçün geniş imkanlar yaranacaqdır. Beynəlxalq standartlar aşağıdakı konseptual əsasları ehtiva edir: fundamental keyfiyyət xüsusiyyətləri, təqdim olunan məlumatın əhəmiyyəti, onun etibarlılığı, “maliyyə hesabatının elementləri, aktiv və öhdəliklərin qiymətləndirilməsinə yanaşmalar, kapital və kapitalın qorunması anlayışları”.

MHBS ilə tənzimlənən maliyyə hesabatlarının bütöv toplusuna “mənfəət, mühasibat balansı və zərər barədə hesabat, kapitalda dəyişikliklər barədə hesabat, pul vəsaitlərinin hərəkəti barədə uçot siyasəti, hesabat və izahat qeydləri” daxildir. Bütün bu hesabat formaları əsasdır və mütləq tərtib edilməlidir. Sadalanan formaların dəqiq adı (BMHS 1-ə uyğun olaraq) məcburi deyil və təşkilatlar tərəfindən dəyişdirilə bilər, lakin eyni zamanda, hesabat formalarının adları daxil olan maliyyə göstəricilərinin iqtisadi mahiyyətini əks etdirməlidir. Onlar istifadəçilər üçün anlaşılmalıdır. İstifadəçilərə etibarlı hesabat təqdim etmək zəruridir (Abbasov Q.Ə. 2009):

- bütün tətbiq edilən MHBS-ların tələblərinə riayət edilməsini təmin etmək;
- zəruri hallarda əlavə məlumatların açıqlanması;
- cari və gələcək gəlirliyə;
- potensial maliyyə mənbələri;
- borcun ödənilməsi təqvimləri və s.

MHBS-dən fərqli olaraq, ölkənin normativ sənədləri yalnız balans hesabatının və maliyyə nəticələri barədə hesabatın məcburi hazırlanmasını tələb edir. Bəzi hallarda digər hesabat formaları məcburi olmaya bilər. Beləliklə, kiçik müəssisələrdən kapitalda dəyişikliklər barədə hesabat, pul vəsaitlərinin hərəkəti barədə hesabat və başqa izahat formaları hazırlamaq tələb olunmur. MHBS-a edilən bəzi düzəlişlər, “şirkətin əməliyyat dəyişənlərinin təxmin edilən dəyərlərində dəyişikliklərin maliyyə hesabatlarının elementlərinin dəyərinə təsiri haqqında” gələcək zamanla bağlı olsa belə, istifadəçilərə məlumatın ətraflı açıqlanmasını tələb

olunur. BMHS-dən fərqli olaraq, “Mühasibat uçotu formaları haqqında” əmrə belə tələblər yoxdur, lakin təşkilatların hesabat formalarına izahatların məzmununu müstəqil şəkildə müəyyən etdiyini göstərir. MHBS uyğun olaraq, əhəmiyyətli maddələr maliyyə hesabatlarında ayrıca təqdim olunmalı və qeyri-maddi maddələr öz məqsədləri üçün oxşar maddələrlə birləşdirilməlidir.

Balans hesabatının bəzi maddələrinin adında dəyişikliklər edilib. Beləliklə, “Uzunmüddətli maliyyə investisiyaları” və “Qısamüddətli maliyyə investisiyaları” adları “Maliyyə investisiyaları” ilə əvəz edilmişdir. “Digər uzunmüddətli öhdəliklər” və “Digər qısamüddətli öhdəliklər” maddələri indi “Digər öhdəliklər” adlanır. “Nağd pul” maddəsi indi “Nağd pul və onların ekvivalentləri”dir. Bundan əlavə, “Nizamnamə kapitalı” maddəsinin başlığına “nizamnamə kapitalı, nizamnamə fondu, yoldaşların töhfələri” aydınlaşdırılıb.

Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarla vəhdətini təmin etmək yolunda mühasibat təşkilatlarının və icmalarının rəylərini nəzərə alaraq yeni standartların hazırlanması, əsasən mühasibat və maliyyə sahəsində mütəxəssislərin peşəkar mülahizələrinə diqqət yetirilməlidir. Yeni standartların hazırlanması proqramına qiymətləndirilməsi üçün ayrıca müddəanın daxil edilməməsi ürəkaçan deyil.

Beynəlxalq standartların tətbiqi kontekstində maliyyə uçotunun təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakılar lazımdır:

- iqtisadi həyatın müəyyən faktlarının ilkin sənədlərinin icrası üçün bəzi normativ tələbləri ləğv etmək, bununla da iş axınının çox hissəsini sadələşdirmək;
- təşkilatlara “MHBS üzrə hesabat vermək üçün tələb olunan bütün zəruri məlumatların hesablarda əksini təmin edən qabaqcıl Avropa tipli Hesablar Planına keçmək” imkanı verir;
- təşkilatlara MHBS-nin tələblərinə tam cavab verən, onlar tərəfindən hazırlanmış uçot siyasəti əsasında mühasibat uçotu aparmaq hüququ vermək və Rusiyanın mühasibat uçotu qaydalarına uyğun olaraq mühasibat uçotunun aparılması tələbini ləğv etmək;

- MHBS-nin tətbiqi üzrə ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması üçün Beynəlxalq Mühasibat Uçotu üzrə Ali Məktəbin yaradılması.

MHBS əsasında ilk maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında xarici təcrübəyə uyğun olaraq, tövsiyə edilə bilər (Abbasov Q.Ə. 2009):

- beynəlxalq standartlara uyğun olaraq hesabatların hazırlanmasının təşkilinin ilkin planlaşdırılmasının həyata keçirilməsi (ilk hesabatın tərtib edilməsi üçün sifarişlərin və cədvəllərin tərtibi, qiymətləndiricilərin, auditorların, kənar məsləhətçilərin əməyinin ödənilməsi xərcləri üçün büdcələrin formalaşdırılması);

- MHBS-nin ilk tətbiqi ilə bağlı müddəaların xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, beynəlxalq standartlara uyğun hesabatın əsas prinsiplərinə uyğun olaraq kadr hazırlığının aparılması;

- avtomatlaşdırılmış elmi sistemlərdən, elektron cədvəllərin imkanlarından proqramlardan istifadə etməklə böyük həcmdə uçot məlumatlarının emalı məsələsinin həlli.

Avtomatlaşdırılmış bir sistem seçdikdən sonra təşkilatın rəhbərliyi qərar qəbul etməlidir: onu müstəqil həyata keçirmək və ya üçüncü tərəf təşkilatına sifariş vermək. Bu gün İT texnologiyaları bazarında MHBS-ə uyğun olaraq qeydlər aparmağa və hesabatlar hazırlamağa imkan verən bir sıra proqram məhsulları və tətbiqləri mövcuddur

Müəssisə tərəfindən müstəqil həyata keçirilən avtomatlaşdırma vəziyyətində, öz kadrlarını cəlb etməklə, həmçinin icra prosesinə nəzarət etmək imkanı ilə resurslara qənaət etmək mümkün olur. Bununla belə, avtomatlaşdırma sisteminin qurulması təcrübəsi olan mütəxəssislərin olmaması səbəbindən bu, çox vaxt mümkün deyil. Üçüncü tərəf təşkilatı cəlb edildikdə, avtomatlaşdırılmış sistemin tətbiqi bu sahənin mütəxəssisləri tərəfindən həyata keçirilir. Bu halda proqram təminatının keyfiyyətinə görə məsuliyyəti icraçı təşkilat daşıyır. Bu seçimin çatışmazlıqları var:

- öz işçilərinə əməyin ödənilməsindən qat-qat baha olan üçüncü tərəf təşkilatının xidmətlərini ödəmək ehtiyacı;

- icraya nəzarətin həyata keçirilməsində çətinlik;

- podratçı tərəfindən həmişə şirkətin ehtiyaclarını başa düşmək olmur.

İri şirkətlər milli standartlara və MHBS-ə uyğun olaraq paralel uçot aparmağa məcburdurlar. Deməli: mühasibat işinin təşkili üçün yüksək xərclər; tərtibatçılar və müəllimlər arasında ziddiyyət - nə hazırlamaq və nəyi öyrətmək: MHBS, milli standartlar və ya hər ikisi; MHBS - istiqamətləndirilmiş bilik və təcrübə bir tendensiyaya çevrilir - tezliklə milli mühasibat uçotu standartları üzrə mütəxəssis olmayacaq. Ölkədə və xaricdə MHBS əsasında maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının ümumi təşkilati problemlərinə gəldikdə, bir şirkətin MHBS-a iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış keçidi halında onlar olduqca əhəmiyyətsiz görünür. Hal-hazırda təhsil sistemi mühasibat uçotu mütəxəssislərinin, o cümlədən beynəlxalq standartlara uyğun olaraq, mühasibat uçotu mütəxəssislərinin təkmilləşdirilməsi üçün imkanlar təmin etdiyindən, mühasibat uçotu proqramları sisteminin avtomatlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi də hələ də dayanmır. Ölkə standartlarına uyğunlaşdırılması vacibdir. Qalan yeganə sual təşkilatın beynəlxalq maliyyə hesabatlarına keçid xərclərini maliyyələşdirmək qabiliyyətidir (Müəssisələrin uçot siyasəti haqqında haqqında Əsasnaməsi).

Yuxarıdakıları ümumiləşdirərək qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq standartlara uyğun hesabat vermək artıq bir çox ölkə təşkilatları üçün adət halını almışdır, lakin bütün təşkilatlarda MHBS-a uyğun olaraq avtomatlaşdırılmış mühasibat uçotu yoxdur. Avtomatlaşdırılmış mühasibat uçotu sisteminin tətbiqi və maliyyə hesabatlarının MHBS-a uyğun tərtib edilməsi onun hazırlanmasında iştirak edən işçilərin əməyini əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırır. Eyni zamanda, avtomatlaşdırma prosesinin mürəkkəb və vaxt aparan olduğunu xatırlamaq lazımdır. Onun uğurla həyata keçirilməsi üçün bu prosesə xas olan problemlərin həlli yollarını əvvəlcədən düşünmək lazımdır.

Hal-hazırda ölkədə məlumatların dəyişdirilməsi daha çox yayılmışdır, çünki daha ucuzdur və yüksək ixtisaslı mütəxəssislər tələb etmir. Bu üsul xüsusilə MHBS-ni tez bir zamanda tərtib etməyə ehtiyac duymayan müəssisələr üçün uyğundur və hesabatda bəzi qeyri-dəqiqliklər məqbuldur. Şirkətlər vergi hesabatlarını vergi qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun olaraq və yalnız vergi

məqsədləri üçün, maliyyə hesabatlarını isə onlarda əks olunan məlumatların bu hesabatların istifadəçiləri üçün faydalılığına əsaslanaraq tərtib etməlidirlər.

3.2. Müəssisələrdə hesabatın ayrı-ayrı formaları və xarakteristikası təkmilləşdirilməsi yolları

Mühasibat uçotu təkmilləşdirilməsinin məqsədi ölkənin iqtisadiyyatına xas olan funksiyalarının uğurlu icrası üçün düzgün şərait və ilkin olaraq şərtlər yaratmaqdır. maraqlı daxili və xarici istifadəçilər tərəfindən qərarlar qəbul etmək faydalı olan təsərrüfat fəaliyyəti barədə məlumat yaratmaq önəmli funksiyalarıdır. Mühasibat sonrakı təkmilləşmə aşağıdakı əsas yönələr üzrə aparılmalıdır (Müəssisələrin uçot siyasəti haqqında haqqında Əsasnaməsi):

- 1) məlumatların keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- 2) infrastrukturun yaradılması;
- 3) hesabatın tənzimlənməsi sistemində baş verən dəyişiklik;
- 4) hesabatların keyfiyyətinə olan nəzarətin gücləndirilməsi;
- 5) hesabatların auditi ilə işləyən mütəxəssislərin, həmçinin maliyyə hesabatlarının istifadəçilərinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılması.

Bu sistemin dayanıqlığının düzgün təmin olunması mühasibat uçotu birliyini və onun bütövlüyünü qorumaq üçün aktuallıq kəsb edir. Əhəmiyyət kəsb edən əsas inkişaf risklərinin müəyyən edilməsidir. Risklərin nəticələrinin qarşısının düzgün alınması yaxud yumşaldılması peşəkar ictimaiyyət tərəfindən müvafiq olan tədbirlər kompleksinin reallaşdırılmasını tələb edir. Mühasibat uçotunun və onun hesabatın təkmilləşdirilməsinin əsas yolları (Müəssisələrin uçot siyasəti haqqında haqqında Əsasnaməsi):

1. Müxtəlif təşkilat qrupları üçün konsolidə olunmuş maliyyə hesabatlarının formalaşdırılmasına keçid mərhələlərinin müəyyən edilməsi. Bu vəzifə hazırlanmaqda olan qanun layihəsində və onun digər təşkilat qruplarına daha da genişləndirilməlidir;

2. MHBS-nin cari variantının aydınlaşdırılması ilə əlaqədar ölkə standartlarının - mühasibat uçotu qaydalarının formalaşdırılması üzrə bir sıra işlərin

aparılması. Artıq təsdiq olunmuş mühasibat uçotu müddəalarına düzəlişlər etmək, MHBS-nin yeni nəşrindən irəli gələn yenilərini hazırlamaq və təsdiq etmək tələb olunur. Normativ-hüquqi bazasına dair konseptual aparat-glossarinin yaradılması məsələsi xüsusi diqqətə layiqdir;

3. sığorta təşkilatları və başqa maliyyə institutları tərəfindən beynəlxalq standartların müəyyən qaydalarının daha dərindən tətbiqi imkanlarının müəyyən edilməsi məqsədilə MHBS-nin tətbiqi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;

4. Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları ilə işləmək üçün xüsusi tədbirlərin həyata keçirilməsi. Ölkə təşkilatları tərəfindən maliyyə hesabatlarının hazırlanması və etibarlılığının auditi zamanı BMHS-nin tətbiqi təcrübəsinin monitorinqini qurmaq lazımdır;

5. Mühasibat uçotu sektorunda normativ hüquqi aktların öz layihələrinin, tövsiyə və şərtlərin hazırlanmasında mühasiblərin peşəkar təşkilatlarının, sahibkarların və digər maraqlı ictimai təşkilatların geniş iştirakı əsasında ölkədə mühasibat uçotunun tənzimlənməsinin səmərəliliyinin artırılması;

6. MHBS-də olan prinsiplərin tətbiqi üçün qanunvericilik təminatı (mülki qanunvericilik, vergi qanunvericiliyi, maliyyə qanunvericiliyinin aydınlaşdırılması, “Mühasibat uçotu haqqında” və “Audit haqqında” qanunların mətninə əlavə və dəyişikliklərin hazırlanması);

7. Mühasibat uçotu sisteminin inkişafı mühasibat uçotu işçilərinin, iqtisadiyyatın əlaqəli sahələri üzrə mütəxəssislərin (auditorların, maliyyəçilərin) hazırlanması və yenidən hazırlanması prosesində dəyişiklikləri tələb edəcəkdir. Bu məqsədlə təlim proqramlarının, o cümlədən əlavə peşə təhsili proqramlarının məzmununa nəzarət sistemi formalaşdırmaq lazımdır;

8. Dünyanın qabaqcıl ölkələrinin mühasibat uçotunu tənzimləyən qurumlarla, habelə əməkdaşlığın gücləndirilməsi.

Dünya təcrübəsindən olduğu kimi, maliyyə hesabatlarının keyfiyyətinin düzgün təmin edilməsində mühüm element keyfiyyətə nəzarətdir. Nəzarət sisteminin özəyini təsərrüfat subyektlərinin zəruri ixtisaslara malik olan şəxslər tərəfindən yoxlanılması forması kimi təşkil etməlidir. Bu yöndən audit institutu

hesabatın inkişafı üçün önəmli vasitələrdən birinə çevrilir (Müəssisələrin uçot siyasəti haqqında haqqında Əsasnaməsi).

3.3. Maliyyə nəticələri və onların istifadəsinin təkmilləşdirilməsi

İqtisadiyyat elmində maliyyə nəticəsi müəssisənin hesabat dövründə qazandığı mənfəət (və ya zərər) kimi şərh olunur. Müəssisənin “maliyyə nəticəsi” kateqoriyası kimi çoxlu sayda iqtisadçıların tədqiqat obyektinə və predmetinə olmuş və olmuşdur. “Maliyyə nəticəsi” anlayışı müxtəlif dövrlərdə müxtəlif üsullarla iqtisadi problemlər haqqında üstünlük təşkil edən fikirlərdən asılı olaraq tədqiq edilmişdir.

Maliyyə nəticələrinin yaxşılaşdırılması problemi hər hansı bir kommərsiya müəssisəsinin əsas problemlərindən biridir, çünki onun fəaliyyətinin növbəti mərhələsi üçün vacib şərt olan maliyyə nəticəsidir və buna paralel olaraq təşkilatın satışla bağlı fəaliyyət dairəsini tamamlayır. Maliyyə nəticəsi şirkətin hesabat dövründə sahibkarlıq fəaliyyəti zamanı formalaşan öz kapitalının dəyərinin artdığını və ya azaldığını göstərir. Maliyyə nəticələrinin artması, əsasən, müəssisənin mənfəətinin artması, plan göstəricilərinin yerinə yetirilməsi, yeniliklərin tətbiqi, habelə müəssisənin səmərəliliyinin ümumi artımı kimi prosesləri göstərir (Sadıqov Ə.A., Sadıqov T.Ə. 2008).

“Maliyyə nəticəsi” anlayışından danışarkən təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin əsas prinsipinə, yəni mənfəəti maksimuma çatdırmaq istəyinə toxunmamaq mümkün deyil. Bu səbəbdən mənfəət istehsalın və ümumilikdə fəaliyyətin səmərəliliyinin əsas göstəricisidir, geniş təkrar istehsalın mənbəyidir, müəssisənin iqtisadi təkmilləşməsinin əsasını təşkil edir, çünki mənfəətin artımı özünümaliyyələşdirmə üçün maliyyə bazası formalaşdırır. Bazar şəraitində təsərrüfat subyektlərinin mənfəət əldə etməyə yönəldilməsi uğurlu sahibkarlıq fəaliyyətinin əvəzsiz şərtidir.

Təşkilatın maliyyə nəticələri əldə olunmuş mənfəətin rentabellik səviyyəsi vasitəsilə xarakterizə edilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəətin əhəmiyyəti çox böyükdür. Mənfəət qazanmaq istəyi müəssisələri istehlakçıya lazım olan məhsulun həcmi artırmağa, istehsal xərclərini azaltmağa yönəldir. İnkişaf etmiş rəqabətlə

bu, təkcə sahibkarlıq məqsədinə deyil, sosial ehtiyacların ödənilməsinə nail olur. Sahibkar üçün mənfəət, dəyərən ən böyük artımının harada əldə oluna biləcəyini göstərən bir signal rolunu oynayır, bu sektorları investisiya etmək üçün stimül yaradır. İtkilər də öz rolunu oynayır. Onlar vəsaitlərin, istehsalın təşkili və məhsulların bazara çıxarılması istiqamətində səhvləri və yanlış hesablamaları vurğulayırlar.

Ölkəmizdə mövcud iqtisadi qeyri-sabitlik şəraitində inflyasiya gətirib çıxarırsa ki, mənfəətin artması əsasən malların qiymətlərinin artması hesabına baş verir. Rəqabətin inkişafı və bazarın əmtəələrlə doyması ilə qiymət amili mənfəətin formalaşmasında həlledici rolunu oynamağı dayandırır, çünki bu şərtlər istehsalçıların qiymətləri qaldırmaq və bu yolla mənfəət əldə etmək imkanlarını məhdudlaşdırır.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti onun istehsal sahəsində rəqabət qabiliyyətini (ödəmə qabiliyyətini, kredit qabiliyyətini) və nəticədə qoyulmuş kapitaldan istifadənin səmərəliliyini əks etdirir. Məhsulun istehsalının və satışının maya dəyərindən aşağı endirilməsi qənaət rejiminə əməl olunmasının əsas şərtlərindən biridir. Müəssisədə onların ölçüləri həm ümumi, ayrı-ayrı məqalələr kontekstində planlaşdırılır və artırılır. Sənaye məhsullarının maya dəyərindən planlaşdırılması məhsulların xarakterindən asılı olaraq həyata keçirilir. Məhsulun istehsalı və satışının maya dəyərindən aşağı salınması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Birincisi, bu, istehsalın intensivləşdirilməsi üçün vacib ehtiyatlardan biridir. Xammala, materiala, yanacağa, enerjiyə və canlı əməyin maya dəyərində qənaət etməklə xeyli miqdarda əlavə məhsul istehsal etmək olar (Sadıqov Ə.A., Sadıqov T.Ə. 2008).

Məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması onun təkmilləşdirilməsi və məhsullara tələbatın təmin edilməsinin digər üsulları əlavə xərc tələb edir. Rentabellik səviyyəsi enməyə başlamazdan əvvəl və yaxud belə bir tendensiya formalaşmağa başlayan kimi tətbiq edilməlidir. Üstəlik, tələbin zirvəsində təklif olunan məhsulun yaxşılaşdırılması onun qiymətinin və mənfəətinin artmasına da səbəb ola bilər (Sadıqov Ə.A., Sadıqov T.Ə. 2008).

Texnologiyalara, fəaliyyət növlərinə və sahələrinə münasibətdə yeniləşmə istehsalın şaxələndirilməsinə, istehsalın maya dəyərinin aşağı enməsinə, daha yüksək elmi-texniki səviyyədə resursa qənaət edən yeni texnologiyaların tətbiqinə gətirib çıxarır. Təhlil nəticəsində əldə edilmiş nəticələrə əsasən deyə bilərik ki, müəyyən maliyyə gücü marjası olduqda qənaətbəxş balans strukturu qorunur, müəssisədə sabit maliyyə vəziyyəti müşahidə olunur, ödəmə qabiliyyətinə malikdir.

Mənfəət müəssisənin bütün fəaliyyət növlərinin - istehsal, qeyri-istehsal, maliyyə nəticələrini əks olunduğu üçün müəssisənin fəaliyyətinin bütün istiqamətlərinin mənfəətin məbləğində əks olunması deməkdir. Beləliklə, əmək məhsuldarlığının artımı dedikdə onun məhsul vahidinə çəkilən məsrəflərinin azalması başa düşülür, normal iş şəraitində müvafiq olaraq məhsul vahidinə əmək məsrəfləri nisbətən azalmalıdır. Əsas istehsal fondlarından istifadənin yaxşılaşdırılması o deməkdir ki, onların saxlanması və istismarına çəkilən məsrəflər nisbətən azalır, ayrı-ayrı məhsulların maya dəyərinə amortizasiya ayırmaları azalır. Bu, maddi məsrəflərə qənaət etməklə yanaşı, mənfəəti və ondan istifadənin səmərəliliyini artırır.

Beynəlxalq kreditlər bir sıra sabitliyi pozan xüsusiyyətlərə malikdir. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, korporasiyaların həm bank kreditləri, həm də ödənilməmiş beynəlxalq istiqrazlar daxil olmaqla xarici valyutada beynəlxalq borclarında qlobal artım müşahidə olunur. Mövcud qlobal böhranın başlamasından sonra, əhəmiyyətli bir azalmadan sonra, qlobal ÜDM-ə nisbətən xarici valyutada borc pandemiya sonrası sürətlənərək kəskin şəkildə artmağa başladı. 2020-ci ilin ortalarına qədər qeyri-maliyyə qeyri-Amerika korporasiyalarının dollar kreditləri 12 trilyon dolları ötdü (qlobal ÜDM-in 14%-dən çoxu; arayış üçün: 2007-ci ildə bu rəqəm 10% idi). Bu borclardakı artımın böyük hissəsi bank kreditləri deyil, istiqrazların buraxılması hesabına baş verdi, çünki aşağı uzunmüddətli faiz dərəcələri inkişaf etməkdə olan ölkələrin şirkətlərini banklardan deyil, dünya kapital bazarlarından borc almağa təşviq etdi. Burada müxtəlif fondlar kreditor kimi çıxış edərək yalnız likvidlik illüziyası yaradır,

halbuki belə kreditlərin sistem riskləri daha yüksəkdir və onlar inkişaf etməkdə olan ölkələrin istiqrazlarını daha həssas edirdilər (Sadıqov Ə.A., Sadıqov T.Ə. 2008).

Onu da qeyd edək ki, xarici valyutada verilən beynəlxalq kreditlər arasında dollar kreditləri həmişəkindən çox üstünlük təşkil edir. ABŞ dolları ilə borcun payı borc götürən ölkənin ABŞ-la ticarətdəki payından qat-qat yüksək olduğundan, dolların digər valyutalara (məsələn, avroya) nisbətdə bahalaşması ona gətirib çıxarır. Buna görə də, bu halda devalvasiya məhdudlaşdırıcı ola bilər, çünki dollar borcları üzrə yerli valyutada ödənişlərin artması birdəfəlik gəlirləri azaldır və korporativ investisiyaları azaldır.

Inkişaf etməkdə olan ölkə korporasiyalarının xarici valyutada borclanmadan maliyyə sabitliyi riskləri həm də xarici valyuta aktivlərindən (bu da əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır), kompensasiya xarakterli xarici valyuta öhdəliklərinin hər hansı azalmasından (bank kreditləri), həmçinin valyuta məzənnəsinin dinamikasından asılıdır. Tədqiqatçıların fikrincə, valyutanın devalvasiyası hələ də tədiyyə balansının cari hesabının yaxşılaşdırılması amili kimi çıxış edir. Bununla belə, bu amil global böhrandan əvvəlkindən daha pis işləyir, çünki 2018-ci ilin əvvəlinə ixracın 40%-nə çatan özəl sektorun xarici valyutada böyük həcmdə borcları səbəbindən zəiflik artır (Савинов Ю.А., Кириллов В.Н. 2020).

Xarici valyutada yüksək korporativ xalis borcun nəticələri çox ciddi ola bilər, çünki firmaların dollar kreditləri verərkən öz valyuta risklərini tam hedcinq etmədiyinə, bəzən bu kreditlərdən əldə edilən gəlirləri yüksək gəlirli aktivlərə yatırdığına dair sübutlar var. Şirkətlər öz yerli valyutalarının dəyişkən olduğu dövrlərdə dollarla borc alırlar, bu halda onun məzənnəsinin aşağı düşməsi dollar borcuna xidmət göstərməyi çətinləşdirir, yeni dollar alışılarına və onsuz da zəifləmiş yerli valyutanın daha da zəifləməsinə səbəb olur.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, borc yükünün artması inkişaf etməkdə olan ölkələrdə korporasiyaların maliyyə zəifliyini artırır və bu da qeyd olunur Bu zəifliyin borcun xarici valyutada olması faktı ilə daha da gücləndiyini və bunun xüsusilə qeyri-ticarət sahəsindəki şirkətlərə mənfi təsir etdiyini bildirir. Digər tədqiqatçılar investisiyaları azaldan şirkətlərin yüksək dollar borclarının

makroiqtisadi nəticələrini qeyd edirlər. Qlobal maliyyə sabitliyinin təhlilinin mühüm və hərtərəfli aspekti inflyasiyanın qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılmasıdır. Karantində olanda məhdudiyətlər aradan qaldırılacaq, bəzi malların bahalaşması bütövlükdə inflyasiyaya az təsir göstərəcək, çünki iqtisadiyyat eyni zamanda aşağıdakı səbəblərə görə deflyasiya təzyiqinə məruz qalır: “kontakt intensiv” adlanan xidmətlərin aşağı qiymətləri (məsələn, restoran xidmətləri), o cümlədən işsizliyin artması və bəzi əhali qruplarının gəlir itkisi tələb və qiymətlərə təsir göstərmişdir. Lakin bu cür deflyasiya təzyiqi inkişaf etmiş ölkələr üçün daha xarakterikdir, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə onların valyutalarının ucuzlaşması və idxalın pozulması, əksinə, inflyasiyanın artmasına səbəb olur.

Keçmiş epidemiyalar üçün də bəzi nümunələr müəyyən edilmişdir. Belə ki, 1918-ci ildə ispan qripi epidemiyası zamanı inflyasiya yüksək olub, sağalma mərhələsində isə azalıb, lakin ümumilikdə ispan qripindən ölüm inflyasiyasına təsiri cüzi olub. İki dünya müharibəsi zamanı əsas ərzaq məhsullarının əksəriyyətinin qiymətləri yüksəldi və həm müharibələr zamanı, həm də ondan sonra inflyasiya 1918-ci ildə ispan qripi zamanı olduğundan daha yüksək oldu. Bununla belə, hazırkı pandemiya müharibələrdən fərqli olaraq heç bir dağıntı yoxdur və borcun ÜDM-ə nisbəti o qədər də əhəmiyyətli deyil. Bununla belə, pandemiyanın sonu müharibələrdə olduğu kimi müəyyən deyil, sosial uzaqlaşma normaya çevrilir və bu, tələbin və müvafiq olaraq təklifin bərpasının daha da gecikməsinə səbəb ola bilər ki, bu da açıq şəkildə imkanlar yaradacaqdır.

2020-ci ilin yazında epidemiyanın alovlanması başlayan kimi bəzi mallara (məsələn, virus əleyhinə dərmanlar, tibbi maskalar və s.) tələsik tələbat yaranıb ki, bu da onların qiymətlərinin sürətlə artmasına səbəb olub. Bununla belə, həm ABŞ, həm də Aİ-də əsas inflyasiya (qlobal enerji qiymətlərinin düşməsi səbəbindən) azalıb, eyni zamanda əsas inflyasiya (ərzaq və enerji istisna olmaqla) azalıb. Bu tendensiya bəzi vacib olmayan mallara (məsələn, geyim) və xidmətlərə (nəqliyyat) istisna olmaqla, inflyasiya pandemiya əvvəlki səviyyədə aşağı olmuşdur.

Tədqiqatlardan biri ölkəni inflyasiya modellərində ölkələrarası fərqlər və inflyasiyanın karantin məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması ilə əlaqəsi üçün araşdırıb. Nəticələr göstərib ki, 2020-ci ilin mart-iyul aylarında inkişaf etmiş ölkələrdə inflyasiya dinamikası mənfi olub, inkişaf etməkdə olan ölkələr qrupunda isə bu üç ölkədən yalnız biri üçün xarakterik olub. Bundan əlavə, bütün ölkə qrupları üçün inflyasiyanın dinamikası ilə karantin məhdudiyyətlərinin şiddəti arasında zəif korrelyasiya aşkar edilmişdir.

İnkişaf etməkdə olan və az inkişaf etmiş ölkələrdə mərkəzi bankların möhkəmliyi və müstəqilliyi inflyasiya təzyiqlərinin əsas hərəkətverici qüvvəsidir. İqtisadi açıqlığın yüksək səviyyədə olduğu kiçik ölkələrdə xarici valyutada özəl və dövlət borclanması mühüm amildir ki, bu da inflyasiya təzyiqlərinə cavab olaraq pul siyasətinin effektivliyini azalda bilər. Beləliklə, xarici valyutada ifadə olunan ev təsərrüfatlarının borcunun yüksək səviyyəsi faiz dərəcələrinin artımını inflyasiya edə bilər, çünki sonuncu milli valyutanın bahalaşmasına səbəb olacaq, ev təsərrüfatlarının balansını yaxşılaşdıracaq və xərcləri stimullaşdıracaq. Eyni zamanda, xarici valyutada olan istehlak kreditlərinin qaytarılmaması riskləri azalacaq və bu, bank kapitalının sərbəst buraxılmasına və bank kreditləşməsinin artmasına səbəb olacaq. Ümumilikdə, inflyasiya göstəriciləri yüksəlmə tendensiyası göstərməsə də, məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması hələ baş verməyib və iqtisadiyyatda əhəmiyyətli qeyri-müəyyənlik davam edir:

- a) xüsusilə həssas ölkələrdə ərzaq və sağlamlıq çatışmazlığı problemlərinin aradan qaldırılmasına töhfə verəcək daha böyük beynəlxalq koordinasiya;
- b) qiymətlərə müvəqqəti nəzarət;
- c) zəruri malların istehsalının artırılması;
- d) iqtisadiyyatda müəyyən malların ehtiyatlarının məhdudlaşdırılması;
- e) zəruri mallara vergilərin azaldılması.

Eyni zamanda, virusun daha da yayılması ilə bağlı qeyri-müəyyənlik yüksəkdir və bu, həm pandemiyanın iqtisadiyyata təsirini, həm də inflyasiya dərəcələrini qiymətləndirməyi çətinləşdirir. Tələb və təklifin azalması sektorlar və sənayelər üzrə qeyri-bərabər olsa da, hələ də ölçülməsi çətin olan əsas inflyasiyanın

artması ehtimalı azdır. Bununla belə, pandemiyanın bitməsindən sonra mallara/xidmətlərə tələbin təklifdən daha sürətli artacağı aydın deyil. Çox güman ki, tələb və təklif arasındakı balanssızlıq iki dünya müharibəsinin bitməsindən sonrakı dövrlərdə müşahidə olunduğu kimi olmayacaq. Tələb və təklif arasındakı tarazlığın da müharibələrdən sonrakı balanssızlıqdan çox fərqli olacağı ehtimal edilir. Bunun səbəbi, müharibələr zamanı hökumətlərin böyük həcmdə məhsullar alması və ilk növbədə işəgötürən olmasıdır ki, bu da yüksək inflyasiyaya səbəb olur, çünki tələb şirkətlərin mülki malları təmin etmək imkanlarından çox olduğundan, təklif məhduddur. Mövcud şəraitdə, əksinə, əvvəllər bunu etməyən şirkətlər tibbi maskalar, ventilyatorlar, əl təmizləyiciləri istehsal etməyə başladılar.

Mütəxəssislər hesab edirlər ki, işçi qüvvəsinin artımı gələcəkdə inflyasiyanın artmasına səbəb ola bilər, həmişə belə olmur, çünki keçmiş epidemiyaların təcrübəsi göstərir ki, onlar əmək qabiliyyətli yaşda olan insanlara, və işçi qüvvəsinin azalması əmək haqqının artmasına səbəb oldu, lakin mövcud böhran kontekstində bu tendensiyanın nəzərəcarpacaq güclə özünü göstərməsi ehtimalı azdır.

Qısamüddətli perspektivdə böyük mənfi təklif şokunun inflyasiya nəticələrinin əsas balanslaşdırıcısı istehsal olunan mallara olan tələbatın azalması səbəbindən onların qiymətlərinin aşağı düşməsidir. İstənilən halda istehlak səbəbində təhrif var. Lakin karantin məhdudiyyətləri aradan qaldırıldıqdan sonra ekspertlərin fikrincə, 2021-ci ildə inflyasiya 5-10%-ə qədər arta bilər. Eyni zamanda 2008-2009-cu illər böhranından sonra kəmiyyət yumşaltma siyasətinin həyata keçirilməsinə başlandıqdan sonra inflyasiyanın artacağı ilə bağlı xəbərdarlıqlar edilsə də, inflyasiya təzyiqi müşahidə edilməmişdir. Bu onunla bağlıdır ki, kəmiyyət yumşaldılması şəraitində inyeksiyalar bank sistemində izafi ehtiyatlar şəklində qalıb, banklara nüfuz edə bilməyib.

Ola bilsin ki, inflyasiyanın faiz dərəcələri səviyyəsindən yuxarı qalxması. Öz növbəsində, qeyri-maliyyə korporasiyalarının borclarının səviyyəsi həddindən artıq yüksək olacaq və yalnız bu problem həll olunarsa, inflyasiyanın cilovlanmasından

danışmaq mümkün olacaq. Ona görə də siyasət qismən borcun daha da artmasına təkan verməməyə yönəldilməlidir (Ebrahimi E., İgan D., Peria S.M. 2020).

Yerli şirkətlərin böyük dollar borcları fonunda pul kütləsinin artımı ilə bağlı məzənnə məhdudiyyətləri güclənir. Ölkələrin üzləşdiyi problem milli valyutanın ucuzlaşması olmadan tənəzzül şəraitində pul siyasətini yumşaltmaq zərurəti idi ki, bu da xarici valyutada borcu olan şirkətlərə ziyandır. Bəzi mərkəzi banklar uçot dərəcəsini milli valyutanı qorumaq üçün lazım olan səviyyədə saxlayıb, eyni zamanda dövlət istiqrazlarını alıblar. Bir çox mərkəzi banklar faiz dərəcələrinin sıfır həddinə çatmadan kəmiyyət yumşaltma siyasətindən istifadə edirdilər.

Ümumiyyətlə, ölkələr üçün pul siyasəti alətlərinin seçimi getdikcə mürəkkəbləşir. Onlar uçot dərəcəsini aşağı salmaqla tənəzzülə qarşı durmalıdırlar, lakin bu yanaşma şirkətlərinin əhəmiyyətli dollar borcu ilə məhdudlaşır. Bununla belə, bu ölkələrin maliyyə bazarlarının inkişafı QE-ni daxili məcmu tələbin və bank sisteminin dəstəklənməsində daha effektiv etmişdir. Kəmiyyət yumşaltma siyasətinin effektivliyi həm də inflyasiyanın aşağı səviyyədə saxlanmasına və ehtiyat valyutalara kapital axınının qarşısını almağa qadir olan mərkəzi bankın müstəqillik və etibarlılıq dərəcəsi ilə müəyyən edilir.

İnkişaf etmiş iqtisadiyyatların mərkəzi bankları likvidliyi təmin etmək və investorların inamını qorumaq üçün faiz dərəcələrini aşağı salmış və digər genişmiqyaslı addımlar atmışdır. Ölkələrin iqtisadiyyatlarda mərkəzi banklar da pul siyasətini yumşaldıblar. Fiskal siyasətə elan edilmiş dəstək artıq 2008-09-cu illərin global maliyyə böhranı vaxtı verilən dəstəyi xeyli üstələyir. Ümumilikdə, pandemiyanın 2020-ci ildə əksər ölkələri tənəzzülə sürükləyəcəyi və adambaşına düşən istehsalın 1870-ci ildən bəri ölkələrin ən böyük nisbətində düşəcəyi gözlənilir.

COVID-19 epidemiyasının nəzarət altında qaldığını və fəaliyyətin bu ilin sonunda bərpa olunduğunu fərz etsək, Çinin iqtisadi artımının 2020-ci ildə 1%-ə qədər yavaşlaması proqnozlaşdırılır ki, bu da son dörd onillikdə qeydə alınan ən aşağı artım tempidir. Böyük iqtisadiyyatlardakı tənəzzülün, eləcə də daxili iqtisadi böhranın mənfi yan təsirləri səbəbindən inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların

ÜDM-nin 2020-ci ildə 2,5% azalacağı proqnozlaşdırılır. Bu, 1982-ci ildə inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün əvvəlki minimum 0,9%-lik artımdan xeyli aşağıdır və ən azı 1960-cı ildən bəri ən aşağı göstəricidir.

COVID-19-a yoluxma çox olduğu və sağlamlıq imkanları məhdud olan ölkələr global dəyər zəncirlərinə dərinlən inteqrasiya olunublar və buna görə də xarici maliyyədən çox asılıdırlar; beynəlxalq ticarətdən, əmtəə ixracından və turizmdən çox asılı olanlar isə dəfələrlə daha ağır zərbə alacaqlar (Ebrahimi E., Igan D., Peria S.M. 2020).

Bir çox ölkədə virusun yayılmasını yavaşlatmaq səyləri şəxsi istehlaka təzyiqlik göstərmiş, işsizliyə səbəb olmuş və pərakəndə satışların kəskin azalmasına gətirib çıxarıb. Virusun yayılması və məhdudiyətlərin götürülməsi ilə bağlı qeyri-müəyyənlik biznes inamının zəifləməsi və birbaşa xarici investisiyaların azalması ilə üst-üstə düşdü. Müəssisələr həmçinin aralıq ehtiyatların tədarükündə gecikmələr, tələbin azalması və maliyyəyə məhdud çıxışla mübarizə aparmalı oldular. COVID-19-un daxili epidemiyaları, bu sistemlərin kiçik ölçüləri və səhiyyə müəssisələrinin məhdud imkanları səbəbindən artan sayda inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların səhiyyə sistemi üçün təhlükədir. İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlara təsir edən əlavə amil əsas iqtisadiyyatlarda iqtisadi fəallığın azalması, əmtəə qiymətlərinin kəskin azalması, global təchizat zəncirlərində və turizmdə fasilələr, pul köçürmələrinin nəzərəcarpacaq dərəcədə azalması və maliyyə bazarında şoklar olmuşdur. Xüsusilə istehsal və ya ixrac yönümlü şirkətlərin çox olduğu dünya ölkələrdə istehsal fəaliyyəti və yeni ixrac sifarişləri kəskin şəkildə azaldı. Təchizat zəncirində artan fasilələr ehtimal olunur, çünki tədarüklər bir sıra mallara müvəqqəti idxal/ixrac qadağaları ilə kəsilir.

2020-ci ilin birinci hissəsində beynəlxalq sərhədlərin geniş şəkildə bağlanması ilə yanaşı, turist axını kəskin şəkildə azalıb. Turizmə daha çox yönümlü olan ölkələrdə qonaqpərvərlik, qida, əyləncə və pərakəndə satış sənayelərində fəaliyyətdə böyük azalmalar müşahidə olunub.

Neft və sənaye metallarına tələbin və qiymətlərin kəskin azalması əmtəə ixracatçıları üçün əsas “məneələr”dir, belə ki, 2019-cu ildə qrup üzrə ixracın orta

hesabla 75%-dən çoxunu mallar təşkil edib. Mədən investisiyaları kəskin şəkildə azaldı, gəlir itkiləri bəzi hökumətlərdə pro-tsiklik fiskal sərtləşdirməyə məcbur etdi və ticarət şərtlərinin pisləşməsi xüsusilə çox sayda əmtəə ixracatçısının olduğu bölgələrdə istehlaka təsir etdi.

Bundan əlavə, əmtəə ixracatçıları yerli yerli koronavirus epidemiyaları və yumşaldıcı tədbirlərin yan təsirləri ilə mübarizə aparırlar. Bu cür tədbirlərin sayı ilkin olaraq əmtəə ixracatçıları arasında əmtəə idxalçılarna nisbətən daha yüksək idi, bu, qismən ictimai sağlamlıq imkanlarının aşağı olduğu ölkələrdə daxili epidemiyaların nəticələrindən daha böyük qorxunu əks etdirir. Xammal ixracatçıları arasında səhiyyəyə dövlət xərclərinin ÜDM-də payı xammal idxalçıları ilə 30% aşağıdır.

Qlobal ticarət və dəyər zəncirlərinə dərinlən inteqrasiya olunmuş əmtəə idxalçıları qlobal dəyişikliklərə qarşı xüsusilə həssasdırlar. Aşağı gəlirli ölkələrin istehsal firmaları avrozonaya ixracda davamlı azalma yaşadılar (Bolqarıstan, Macarıstan, Polşa, Rumıniya, Türkiyə). Meksika Amerika Birləşmiş Ştatlarına ixracın azalması ilə üzləşib, Şərqi Tərəfdaşlığının istehsal sənayesinin böyük hissəsi Çinə tədarükün kəsilməsi ilə üzləşib. Pandemiya neftin və digər əmtəələrin qiymətlərinin kəskin azalmasına səbəb olsa da, əmtəə idxalçıları üçün fayda, COVID-19-un xarici və daxili tələbata son dərəcə mənfi təsiri ilə kompensasiya olundu. Bundan əlavə, fiskal məkan qlobal maliyyə böhranından əvvəlkindən daha dardır. Daha yüksək xərcləmə illəri, aşağı daxili gəlir səfərbərliyi ilə birlikdə büdcə kəsirini genişləndirdi, qeyri-maliyyə korporativ borcları isə əhəmiyyətli dərəcədə artdı. Maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə baxmayaraq, bir sıra əmtəə idxalçıları stimullaşdırıcı paket elan etdilər (Hindistan, Pakistan, Polşa, Tailand, Türkiyə). Bundan əlavə, bir çox əmtəə idxal edən ölkələrin mərkəzi bankları faiz dərəcələrində endirimlər tətbiq ediblər.

COVID-19 pandemiyası sürətlə yayıldı və aşağı gəlirli ölkələrdə əməliyyatları ciddi şəkildə pozdu. Virus on minlərlə insanı yoluxdurub və ağır həyat itkisinə səbəb olub və bu qrup ölkələrdəki zəif səhiyyə imkanları ölüm hallarının artmasına

səbəb olub. Virusun daxili yayılmasını ləngitmək üçün görülən zəruri tədbirlər 2020-ci ilin birinci yarısında aktivliyə ciddi təsir göstərib.

Qlobal iqtisadiyyatda aşağı gəlirli ölkələr xarici tələbin azalması, əmtəə qiymətlərinin aşağı düşməsi, turizm fəaliyyətinin kəskin azalması, birbaşa xarici investisiyaların zəifləməsi, borclanma xərclərinin kəskin artması və xarici valyutanın əsas mənbəyi olan pul köçürmələrinin gözlənilən azalması ilə üzləşir. Əfqanıstan, Konqo Demokratik Respublikası, Qvineya kimi bir sıra ölkələr COVID-19-un ciddi daxili epidemiyaları ilə üzləşib; lakin məhdud sınaq qabiliyyəti pandemiyanın intensivliyini aşağı salır. Sosial uzaqlaşma yolu ilə infeksiyanın yayılmasını yavaşlatmaq söyləri, xüsusən də sıx məskunlaşan şəhər ərazilərində, böyük əhalinin tez-tez qeyri-mütəşəkkil şəraitdə yaşadığı və lazımi sanitariya şəraitə çıxışı olmayan yerlərdə mane oldu. Daha geniş şəkildə desək, bu ilin birinci hissəsində aşağı gəlirli ölkələrdə malların sənaye ixracatçıları arasında aktivlik nəzərəcarpacaq dərəcədə yavaşladı ki, bu da əsas ticarət tərəfdaşlarında tələbin zəifləməsinin və əmtəə qiymətlərinin kəskin azalmasının təsirini əks etdirir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Xidmət müəssisələrində mühasibat uçotunun təşkili onun aparılması prosesi onların spesifik xüsusiyyətləri ilə əvvəlcədən müəyyən edilir. Biz bu fərqləri və onların mühasibat uçotunun təşkili onun təsirini araşdırdıq, bu müddət ərzində xidmət sektoruna xas olan aşağıdakı xüsusiyyətlər müəyyən edildi:

1. biznesin üstünlük təşkil etməsi;
2. müxtəlif vergitutma rejimlərinin tətbiqi imkanları;
3. xidmət müəssisələrinin fəaliyyətinin normativ tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri;
4. bütün xidmətlərin qeyri-maddi və maddi xidmətlərə, istehsal xidmətlərinə mövcud bölgüsü;
5. müəssisələr tərəfindən göstərilən xidmətlərin fərdi və müstəsna xarakteri;
6. dolayı xərclərin əhəmiyyətli payı;
7. istehsalat dövrünün qısa müddətə keçməsi ilə əlaqədar yarımçıq qalmış işlərin olmaması;
8. istehsal prosesi (xidmətin göstərilməsi) ilə xidmət istehlakı prosesinin üst-üstə düşməsi;
9. göstərilən xidmətlərin çoxşaxəli xarakteri.

Xidmət sektorunda üstünlük təşkil etməsi mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasına aşağıdakı kimi təsir göstərir:

Birincisi, kiçik müəssisələr sadələşdirilmiş uçot variantlarından istifadə etməyə meyllidirlər. İkinci xüsusiyyət kiçik müəssisələrin vergitutma rejimlərini və ya onların birləşməsini seçmək imkanında özünü göstərir. Kiçik sahibkarlıq subyektləri müxtəlif vergitutma rejimlərindən istifadə edə bilirlər: 1) gəlir vergilərinin və digər vergilərin ödənilməsini təmin edən ənənəvi sistem, 2) sadələşdirilmiş vergitutma sistemi formasında xüsusi vergi rejimləri, hesablanmış gəlirdən vahid vergi¹. Mövcud vergi qanunvericiliyi fərdi vergi rejimlərinin birləşdirilməsinin mümkünlüyünü də nəzərdə tutur. hesablanmış vergi üzrə vahid vergi ilə vergitutma sistemidir

Beləliklə, mühasibat uçotunda üç əsas məqsəd var: tam məlumatın formalaşdırılması, onun istifadəçilərə təqdim edilməsi və təşkilatın fəaliyyətinin mənfəət nəticələrinin qarşısının alınması.

Mühasibat uçotu digər fənlərdən fərqli olaraq qanunvericilik bazasına (mühasibat uçotu haqqında əsasnamələr, qanunlar, qaydalar və s.) malikdir. Bununla belə, təkcə qanunvericilik bazası onu xüsusi edir, həm də müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi sahədən, nə qədər işçi işlədiyindən, icra xərclərindən və hansı istehlakçıya yönəldilməsindən asılı olan onun formalaşmış məqsəd və vəzifələridir. Ən əhəmiyyətli, müəssisənin mühasibat məlumatlarının (mühasibat hesabatlarının) tərtib edilməsində iştirak edən mühasibin qarşısında duran vəzifələrdir.

İşin gedişində yuxarıda göstərilən vəzifələrin hamısının ya mənfəətin artmasına, ya da istehsal xərclərinin azalmasına kömək etdiyi aşkar edilmişdir. Hazırda müəssisənin əlavə mənfəət əldə etməkdənsə, istehsal xərclərinin azaldılmasında maraqlı olduğu müşahidə edilir.

Yekun olaraq mühasibat uçotunun əhatə dairəsi genişdir. Mühasibat uçotu məlumatları müəssisənin fəaliyyəti haqqında onun səhmdarlarına və ya rəhbərliyinə hesabat vermək üçün daxili istifadəçilərə verilə bilər. Bəzi müəssisələrin mühasibat uçotu məlumatları çap oluna bilər, yəni kütləvi informasiya vasitələri tərəfindən istifadə oluna bilər. Mühasibat uçotu məlumatları vergi orqanlarına və başqa dövlət orqanlarına da təqdim olunur.

Hazırda ölkə təşkilatlarının beynəlxalq işgüzar əlaqələri genişlənir və mühasibat məlumatlarının xarici istifadəçilərinin sayı artır. Nəticə etibarlı ilə müəyyən bir müəssisənin mühasibat uçotu məlumatları təkcə ölkə daxilində deyil, həm də xaricdə xarici investorlar üçün vacibdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Müəssisələrin uçot siyasəti haqqında haqqında Əsasnaməsi”, 23 yanvar 1997.
2. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 24 mart 2004-cü il.
3. Abbasov Q.Ə. (2009), “Mühasibat Uçotunun nəzəriyyəti”, Bakı, Qanun, 365 səh.
4. Abbasov Q.Ə. (2013), “Sıfırdan başlayan muhasibat uçotu”, Bakı, Elm, 368 səh.
5. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, 11 iyul 2000-ci il.
6. Kommersiya təşkilatları üçün Milli mühasibat Uçotu Standartı, Bakı-2008-ci il.
7. “Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair təlimat” Bakı, 2003, “Tərəqqi MMC”, 117 səh.
8. Mühasibat uçotu, audit və iqtisadi təhlil, Jurnal, Bakı, 2013.
9. Mühasibat uçotu, audit və iqtisadi təhlil, Jurnal, Bakı, 2016.
10. Rzayev Q.R. (2006), Mühasibat Uçotu və audit, Dərslik, Bakı, Elm, 102 səh.
11. Sadıqov Ə.A., Sadıqov T.Ə. və başqaları. (2008), “Muhasibat Uçotu”, Bakı, Elm, 258 səh.
12. Səbzəliyev S.M. (2010), “Beynəlxalq və milli uçot terminlərinin izahlı lüğəti”, Bakı, Qanun, 250 səh.
13. Səbzəliyev S.M. Mustafayev Y.M. (2013), “Muhasibat (maliyyə) uçotu”, Dərslik, Bakı, 223.
14. Səbzəliyev S.M., Quliyev V.M. (2014), “İdarəetmə Uçotu”, Bakı, Şərq və Qərb, 145 səh.

İngilis dilində

1. Atesagaoglu O.E. Taxes, “Regulations and The Corporate Debt Market”, “International Economic Review”, 2012, Vol.53, No.3, 26 p.
2. Dennis J. Ventry J. “Cooperative Tax Regulation”, Connecticut Law Review, 2008, Vol.41, No.2. 62 p.
3. Karen B.B. (2012), “A Comparative Look at Regulation of Corporate Tax Avoidance”, Washington. 384 p.
4. McGrattan E.R., Prescott A., Edward C. Taxes, Regulations, and the Value of U.S. and U.K. Corporations, “Review of Economic Studies”, 2005, p.30-72.
5. Nallareddy S., Rouen E., Serrato J., Suárez C. “Corporate Tax Cuts Increase Income Inequality”, NBER Working Paper, 2018, No.24598, 46 p.
6. Sharman J.C. (2006), “Havens in a Storm: The Struggle for Global Tax Regulation”, Cornell University Press, 224 p.
7. Urooj K., Nallareddy S., Rouen E. “The Role of Taxes in the Disconnect Between Corporate Performance and Economic Growth”, HBS Working Paper, 2017, No.18-006, 61 p.

Türk dilində

1. Baştürk K. (2012), “Vergi Teşvik Politikası Ve Türkiye’de Ar-Ge Faaliyetlerine Yönelik Vergi Teşvikleri”, Konya, Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 141 s.
2. Köse B. (2009), “Gelir Ve Kurumlar Vergisi Kanunlarında Yer Alan Muafiyet, İndirim Ve İstisnalara Yönelik Vergi Denetim Etkinliğine İlişkin Araştırma. İstanbul, Marmara Üniversitesi”, Yüksek Lisans Tezi, 125 s.
3. Ünveren M., “Kurum ve Kuruluşlarınca İşletilen Sosyal Tesislerin Kurumlar Vergisi Ve Katma Değer Vergisi Mükellefiyetleri”. Denetişim, 2016, (14), s.86-91.

Rus dilində

1. Гохберг Л.М., Миндали Л.Э. (2014), “Технологические инновации в промышленности и сфере услуг”, 125 стр.
2. Демидов А. (2017), “Новое в положениях по бухгалтерскому учету, Современный бухучет”, 125 стр.
3. Елина Л. (2017), “Нематериальные активы в новом свете”, 71 стр.
4. Кислов Д.В. (2013), “Учет нематериальных активов”, М., Главбух, 128 стр.
5. Ладутько Н.И. (2015), “Бухгалтерский учет в промышленности”, 458 стр.
6. Панченко Т.М. (2014), “Передача прав на нематериальные активы”, Главбух, 145 стр.
7. Поленова С. (2015), “Интеллектуальная собственность, сущность, экономическое содержание, основы правового регулирования”, Поленова С. Все для бухгалтера, 456 стр.
8. Пономаренко П.Г. (2017), “Бухгалтерский учет, анализ и аудит, и др.” 412 стр.
9. Тумасян Р.З. (2012), “Учет нематериальных активов”. “НИТАР АЛЪЯНС”, 123 стр.
10. Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. (2016), “Финансы предприятий”, М., ИНФАФМ М, 325 стр.

Şəkillərin siyahısı

Sxem 1: Mühəsibat informasiyalarının istifadəçiləri.....	14
Sxem 2: Maliyyə və idarəetmə təhlilinin nümunəvi sxemi.....	16
Sxem 3: Müəssisənin pul axınlarının hərəkətinin sxemi.....	52